

Ευθύνη, υπευθυνότητα και πειθαρχία: Ο κυβερνητικός λόγος κατά την πρώτη περίοδο της πανδημίας του κορονοϊού στην Ελλάδα

Γεωργία Φραγκάκη & Αιμιλία Χατζή*

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, *Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

ABSTRACT

The paper investigates the meaning and use of the words *efthini*, *ipefthinótita* ‘responsibility’ and *piθarxía* ‘discipline’ in the governmental discourse during the first wave of the coronavirus pandemic in Greece. The data include coronavirus briefings by the Greek Vice-Minister of Civil Protection (66,360 words) and addresses by the Greek PM on the pandemic (9,739 words) from March to May 2020. In the corpora of governmental discourse the word *efthini* ‘responsibility’ refers mainly to citizens rather than the State or other entities and its most significant collocation is *atomici* ‘individual’, in opposition to the use of the word in the Greek Web 2014 corpus. Its most frequent meaning is that of the positive property of being responsible, while it is also used with the meanings of ‘duty or obligation to do something’ and ‘blame in the case of failure’. Its parallel uses with other, more neutral or negative meanings, as well as its divergence from previous usage, contribute to vagueness and ambivalence that give rise to variable interpretations. This slippage in the meaning and use of the words studied, along with other linguistic strategies, such as the parallel use of exclusive and inclusive first plural, point to the interpretation of responsibility as a burden for the citizens, who are to blame in case of failure of the measures taken by the government.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: ατομική ευθύνη, κορονοϊός, κυβερνητικός λόγος, πανδημία, σώματα κειμένων

1. Εισαγωγή

Η πρώτη μέχρι τώρα διαπιστωμένη εμφάνιση του κορονοϊού SARS-CoV-2 τον Δεκέμβριο του 2019 στην Κίνα αποτέλεσε την αρχή μιας περιόδου κρίσης για όλο τον πλανήτη. Το μέγεθος της υγειονομικής κρίσης είχε γίνει αντιληπτό από τα ειδησεογραφικά δελτία σε σχέση με τη μετάδοση του ιού, τον αριθμό των ασθενών που νοσηλεύονταν και των νεκρών σε διάφορες χώρες και επιβεβαιώθηκε στις 11 Μαρτίου 2020 όταν ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας κήρυξε την κατάσταση ως πανδημία. Στην Ελλάδα η πρώτη εμφάνιση ασθενούς με Covid-19 ήταν στις 26 Φεβρουαρίου 2020 και πολύ γρήγορα πάρθηκαν από την κυβέρνηση πρωτόγνωρα μέτρα, που επηρέασαν όλες τις πλευρές της ζωής των πολιτών. Ματαιώθηκαν όλες οι προγραμματισμένες δημόσιες εκδηλώσεις, έκλεισαν τα καταστήματα και όλες οι βαθμίδες της εκπαίδευσης, ενώ επιβλήθηκαν περιορισμοί στις μετακινήσεις και στις συγκεντρώσεις των πολιτών. Τα μέτρα αυτά οδήγησαν, μεταξύ άλλων, σε απολύσεις, αναστολή εργασίας και αυξημένη τηλεργασία, με αποτέλεσμα να τεθούν εν αμφιβόλω εργασιακά κεκτημένα του παρελθόντος, ενώ ο στόχος της λεγόμενης «κοινωνικής αποστασιοποίησης» για τον περιορισμό της διάδοσης του κορονοϊού επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την κοινωνική ζωή των πολιτών, αλλά και την ψυχική τους υγεία, συμβάλλοντας σε μια κρίση που δεν είναι μόνο υγειονομική, αλλά και οικονομική, κοινωνική κ.ά.

Καθώς τα μέτρα που επιβλήθηκαν στην πρώτη φάση της πανδημίας στην Ελλάδα ήταν πολύ αυστηρά, η κυβέρνηση προσπάθησε να πείσει τους πολίτες να τα τηρούν με διαφημιστικά μηνύματα, στα οποία συμμετείχαν δημοφιλή πρόσωπα, αλλά και με την καθημερινή ενημέρωση από τον Νίκο Χαρδαλιά, υφυπουργό Πολιτικής Προστασίας, και τον Σωτήρη Τσιόδρα, εκπρόσωπο της επιτροπής των ειδικών που γνωμοδοτούσε για θέματα που αφορούσαν το ιατρικό σκέλος του κορονοϊού, η οποία μεταδιδόταν απευθείας μέσω των τηλεοπτικών σταθμών σε καθημερινή βάση. Παράλληλα, ο ίδιος ο πρωθυπουργός απευθύνθηκε αρκετές φορές σε σύγκριση με το παρελθόν στους πολίτες για να τους ενημερώσει για μέτρα που επρόκειτο να τεθούν σε ισχύ και να τους ενθαρρύνει να τα τηρούν.

Ένα κεντρικό θέμα στον κυβερνητικό λόγο υπήρξε εκείνο της ευθύνης, και ειδικότερα της ατομικής ευθύνης των πολιτών. Μάλιστα ειδικά για το ζήτημα της

ατομικής ευθύνης τοποθετήθηκε και η Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής ήδη από τον Μάρτιο του 2020, υποστηρίζοντας την κυβερνητική προσέγγιση στο ζήτημα και προτείνοντας τρόπους για την «υποστήριξη της ατομικής ευθύνης» (Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής 2020). Η συζήτηση αυτή αναπτύχθηκε ευρύτερα στον δημόσιο λόγο και ειδικά στις εφημερίδες και στα ειδησεογραφικά σάιτ. Στον Πίνακα 1 παρατίθενται ενδεικτικά άρθρα γνώμης της πρώτης φάσης της πανδημίας στην Ελλάδα στους τίτλους των οποίων αναφέρεται η *ευθύνη*. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι τα περισσότερα από αυτά επικεντρώνονται στην *ατομική ευθύνη*, η οποία συνήθως αποτελεί το βασικό θέμα του άρθρου ή συζητιέται αντιπαραβολικά με τη *συλλογική ευθύνη* και μία μόνο φορά σε σχέση με την *προσωπική ευθύνη*.

Πίνακας 1. Άρθρα γνώμης σχετικά με το ζήτημα της ευθύνης κατά την πρώτη φάση της πανδημίας στην Ελλάδα

Ημερομηνία	Τίτλος άρθρου	Ειδησεογραφικό σάιτ
13/3/2020	Καλωσόρισες ατομική ευθύνη	capital.gr
15/3/2020	Είχε ο Έλληνας ποτέ ατομική ευθύνη για να τη βρει τώρα;	in.gr
16/3/2020	Πανδημία και ατομική ευθύνη: Να συμπεριφερόμαστε σαν να είμαστε φορείς του ιού.	lifo.gr
18/3/2020	Η ατομική και η συλλογική ευθύνη την εποχή του COVID-19	huffingtonpost.gr
18/3/2020	Η ευθύνη ως αλληλεγγύη	in.gr
22/3/2020	Κορονοϊός: Η ατομική ευθύνη είναι και ηθική υποχρέωση...	gazzetta.gr
27/3/2020	Μπροστά στην ατομική και συλλογική ευθύνη	protothema.gr
30/3/2020	Οι γνωστοί εχθροί της ατομικής ευθύνης	eleftherostypos.gr
3/4/2020	Η ατομική ευθύνη	kathimerini.gr
5/4/2020	Καχυποψία και ατομική ευθύνη	kathimerini.gr
9/4/2020	Η ουσιαστική διαφορά μεταξύ ατομικής και προσωπικής ευθύνης τον καιρό της πανδημίας	efsyn.gr
4/5/2020	Η ατομική ευθύνη κι οι μαριονέτες	lifo.gr
21/5/2020	Ατομική ευθύνη και συλλογική υπευθυνότητα	in.gr

Το θέμα της ευθύνης, και ειδικά της ατομικής ευθύνης, παρέμεινε επίκαιρο στον δημοσιογραφικό λόγο καθ' όλη τη διάρκεια του 2020 και συνεχίζει να συζητείται ακόμη και τώρα.

Άρθρα και εργασίες για ζητήματα που αφορούν τον ελληνικό δημόσιο λόγο την περίοδο της πανδημίας έχουν ήδη δημοσιευτεί και πολλά βρίσκονται υπό προετοιμασία.¹ Οι περισσότερες αναλύσεις ακολουθούν μια οπτική πολιτικών επιστημών, κοινωνιολογική και φιλοσοφική (βλ. λ.χ. τα κείμενα στο Καπόλα, Κουζέλης & Κωνσταντάς 2020), υπάρχουν όμως και αναλύσεις με γλωσσολογική οπτική (λ.χ. Αρχάκης 2020, Πολυμενέας & Σεραφής 2020).² Επιπλέον, έρευνες έχουν εστιάσει σε

¹ Βλ. λ.χ. το υπό δημοσίευση ειδικό τεύχος «Γλώσσα και πανδημία: Covid-19» του περιοδικού *Aegean Working Papers in Ethnographic Linguistics*. Σχετικό ήταν και το διαδικτυακό επιμορφωτικό πρόγραμμα «Ο δημόσιος λόγος στην εποχή της πανδημίας», το οποίο διοργανώθηκε από το Εργαστήριο Μελέτης Κοινωνικών Θεμάτων, Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης και Εκπαίδευσης του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, σε συνεργασία με το Γαλλικό Τμήμα του Ομίλου Ευρωπαϊκού Τύπου, κατά τη διάρκεια του πρώτου εξαμήνου του 2021.

² Βλ. και το λεξικό των Κατσογιάννου & Στεφανίδου (2020), που περιλαμβάνει 650 λήμματα σχετικά με την πανδημία του κορονοϊού.

κείμενα πολιτικού λόγου, όπως τα διαγγέλματα του πρωθυπουργού (λ.χ. Μητρόπουλος 2020) και οι καθημερινές ενημερώσεις από τον Νίκο Χαρδαλιά και τον Σωτήρη Τσιόδρα (λ.χ. Χατζή 2021), στις κρατικές εκστρατείες ενημέρωσης (λ.χ. Ψυλλάκου 2020) και στον δημοσιογραφικό λόγο (λ.χ. Ματσούκα 2021) ή σε συνδυασμό τους (λ.χ. Νικολοπούλου & Psyllakou 2020).

Ειδικότερα για την έννοια της ατομικής ευθύνης, έχουν αναλυθεί στο πλαίσιο της κριτικής ανάλυσης λόγου, περισσότερο από άποψη περιεχομένου, οι καθημερινές ενημερώσεις κατά την πρώτη φάση της πανδημίας στην Ελλάδα (βλ. Μαρκαντωνάτου & Σαββάκης 2021) και με περισσότερο γλωσσολογική οπτική επιλεγμένα δημοσιογραφικά κείμενα (βλ. Αττία 2021). Παράλληλα, στη σχετική βιβλιογραφία συζητείται ο προσδιορισμός της έννοιας της ευθύνης (βλ. Μπαρτσίδης 2020), η σχέση της έννοιας της ευθύνης με εκείνη της αλληλεγγύης (βλ. Μήτας 2020), η νοηματοδότηση της ατομικής ευθύνης στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας (βλ. Κουγιουμουτζάκη 2020), αλλά και το δίπολο *ευθύνη – ανευθυνότητα* που προβάλλει στον δημόσιο λόγο (βλ. Κατσαμπέκης 2020), δημιουργώντας πολίτες δύο κατηγοριών και προλειαινώντας το έδαφος για την απόδοση ευθυνών στους πολίτες.

Ανάλογες έρευνες που αφορούν τον δημόσιο και κυβερνητικό λόγο κατά την περίοδο της πανδημίας του κορονοϊού σε άλλες χώρες έχουν δημοσιευτεί διεθνώς ή έχουν παρουσιαστεί σε συνέδρια. Ενδεικτικά, από γλωσσολογική οπτική έχουν μελετηθεί οι τρόποι με τους οποίους δίνονται οι οδηγίες της κυβέρνησης για τον κορονοϊό (Vincent & Gardner 2021) και η χρήση αποκλειστικού και εγκλειστικού πληθυντικού στις ενημερώσεις για τον κορονοϊό στη Μεγάλη Βρετανία (Williams & Wright 2020), ενώ παράλληλα σε πολλές έρευνες γίνεται σύγκριση της διαχείρισης της πανδημίας σε διαφορετικές χώρες κυρίως με τη μελέτη κυβερνητικών κειμένων (βλ. λ.χ. Power & Crosthwaite 2021, Sjölander-Lindqvist et al. 2020, Vincent et al. 2021, Wodak 2021). Η σχετική έρευνα δείχνει ότι ο λόγος για την πανδημία και την επικοινωνιακή διαχείρισή της είναι παρόμοιος στις περισσότερες χώρες, ενώ η επίκληση της ατομικής ευθύνης φαίνεται να αποτελεί κοινή στρατηγική πολλών χωρών (βλ. λ.χ. Giritli-Nygren & Olofsson 2020, Sjölander-Lindqvist et al. 2020).

Στόχος αυτού του άρθρου είναι να μελετήσει τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιείται η *ευθύνη* και άλλες σχετικές λέξεις όπως *υπευθυνότητα* και *πειθαρχία* στον κυβερνητικό λόγο, και ειδικότερα στον λόγο του Νίκου Χαρδαλιά στο πλαίσιο των καθημερινών ενημερώσεων για τον κορονοϊό και στον λόγο του πρωθυπουργού στα διαγγέλματά του προς τους πολίτες. Πιο συγκεκριμένα, έχει ενδιαφέρον να εξετάσουμε σε σχέση με ποια πρόσωπα ή ομάδες χρησιμοποιούνται οι σχετικές λέξεις, με ποιες λεξικές συνάψεις ή σημασίες εμφανίζονται και σε ποιες δομές. Η σύγκριση της χρήσης του συγκεκριμένου λεξιλογίου με ένα γενικό σώμα κειμένων χρονικής περιόδου πριν από την πανδημία είναι επίσης ιδιαίτερα χρήσιμη, καθώς μας προσφέρει μια εικόνα της συνήθους χρήσης των λέξεων. Η προσέγγιση που ακολουθούμε είναι εμπειρική και αξιοποιεί τα εργαλεία της γλωσσολογίας σωμάτων κειμένων (βλ. Γούτσος & Φραγκάκη 2015). Στη συνέχεια, θα επιχειρηθεί η συσχέτιση των ευρημάτων για το συγκεκριμένο λεξιλόγιο με άλλες γλωσσικές στρατηγικές στον κυβερνητικό λόγο, που έχουμε ήδη παρατηρήσει (Χατζή 2021), οι οποίες εντάσσονται και λειτουργούν στο ίδιο πλαίσιο και με ανάλογους στόχους.

2. Δεδομένα και μεθοδολογία

Τα δεδομένα της έρευνας περιλαμβάνουν σώματα κειμένων κυβερνητικού λόγου από την πρώτη περίοδο της πανδημίας του κορονοϊού στην Ελλάδα, τα οποία συγκρίνονται με ένα ήδη υπάρχον σώμα κειμένων. Πιο συγκεκριμένα, συγκεντρώσαμε όλες τις ενημερώσεις συντακτών που έγιναν κατά την περίοδο από 3 Μαρτίου έως 26 Μαΐου

2020, στις οποίες συμμετείχαν σταθερά ο Νίκος Χαρδαλιάς, ως μέλος της κυβέρνησης και συγκεκριμένα ως υφυπουργός του Υπουργείου Πολιτικής Προστασίας, και ο λοιμοξιολόγος Σωτήρης Τσιόδρας ως εκπρόσωπος της επιτροπής ειδικών, αλλά και περιστασιακά άλλα πρόσωπα όπως υπουργοί και υφυπουργοί της κυβέρνησης. Τα απομαγνητοφωνημένα κείμενα των ενημερώσεων αντλήθηκαν από την επίσημη ιστοσελίδα του Εθνικού Οργανισμού Δημόσιας Υγείας (<https://eody.gov.gr/category/deltia-tyroy/>).³

Οι ενημερώσεις συντακτών για τον κορονοϊό αποτελούν θεσμικές συζητήσεις (πρβλ. Partington, Duguid & Taylor, 2013: 216), οι οποίες παρουσιάζουν παρόμοια μακροδομή με τις ενημερώσεις συντακτών από τον κυβερνητικό εκπρόσωπο (βλ. Φραγκάκη 2012: 1200) και περιλαμβάνουν μέρη προσχεδιασμένου λόγου, όπως οι αρχικές ανακοινώσεις ή η ενημέρωση, και απροσχεδίαστου λόγου, όπως οι απαντήσεις στα ερωτήματα των συντακτών. Από το σύνολο των 59 ενημερώσεων της περιόδου αυτής, οι οποίες αριθμούν 280.403 λέξεις, απομονώσαμε τα σημεία στα οποία μιλά ο Νίκος Χαρδαλιάς ώστε να έχουμε ένα σώμα κειμένων του κατεξοχόν εκπροσώπου της κυβέρνησης στις ενημερώσεις αυτές. Στον Πίνακα 2 δίνεται το πλήθος των ενημερώσεων στις οποίες συμμετείχε ο Νίκος Χαρδαλιάς, καθώς και ο αριθμός των λέξεων του σώματος κειμένων που δημιουργήθηκε.

Πίνακας 2. Σώμα κειμένων Νίκου Χαρδαλιά

Πλήθος ενημερώσεων	53
Αριθμός λέξεων	66.360

Για να έχουμε πληρέστερη εικόνα της κυβερνητικής πλευράς, συγκεντρώθηκαν όλα τα κείμενα με τα οποία ο πρωθυπουργός Κυριάκος Μητσοτάκης απευθύνθηκε στους πολίτες σε σχέση με ζητήματα του αφορούν τον κορονοϊό κατά την ίδια χρονική περίοδο. Για τα μηνύματα του πρωθυπουργού που περιλήφθηκαν στην έρευνα, τα οποία συγκεντρώθηκαν από το αρχείο της σελίδας του πρωθυπουργού (<https://primeminister.gr/>), δίνονται αναλυτικά στοιχεία στον Πίνακα 3, που ακολουθεί στην επόμενη σελίδα.

Τα ευρήματα από τα δύο σώματα κειμένων, του πρωθυπουργού και του υφυπουργού Πολιτικής Προστασίας, συγκρίθηκαν με τα ευρήματα από το σώμα κειμένων Greek Web 2014 (elTenTen14) του Sketch Engine, το οποίο περιλαμβάνει σχεδόν δύο δεκατομμύρια λέξεις και δημιουργήθηκε με δεδομένα από το διαδίκτυο τον Αύγουστο του 2014. Το συγκεκριμένο σώμα κειμένων είναι γενικό και τα δεδομένα του προέρχονται από μια πρόσφατη χρονική περίοδο, η οποία όμως προηγείται της εμφάνισης της πανδημίας του κορονοϊού. Μας επιτρέπει έτσι να μελετήσουμε τις ομοιότητες και τις διαφορές στη χρήση συγκεκριμένου λεξιλογίου πριν και μετά την πανδημία του κορονοϊού.

Η ανάλυση των σωμάτων κειμένων έγινε με τα εργαλεία που προσφέρει το Sketch Engine για τον υπολογισμό της συχνότητας (frequency), τη δημιουργία συμφραστικών πινάκων (concordance) των λέξεων που μας ενδιαφέρουν, τον προσδιορισμό των συνάψεων τους (collocations) και την εύρεση των στατιστικά σημαντικών λέξεων μεταξύ δύο σωμάτων κειμένων (keywords). Εκτός των προηγούμενων, χρησιμοποιήθηκε και το εργαλείο Word Sketch, το οποίο δημιουργεί το προφίλ των λέξεων που μελετώνται, συσχετίζοντας λεξιλογικούς συνδυασμούς με γραμματικές ή σπανιότερα πιθανές σημασιολογικές σχέσεις. Έτσι μπορεί να προσφέρει στοιχεία, για παράδειγμα, για το

³ Δεν έχουμε κάνει καμία παρέμβαση ή διόρθωση στα κείμενα ούτε έχουμε ελέγξει την πιστότητα της απομαγνητοφώνησης, συγκρίνοντας με τα αντίστοιχα βίντεο των ενημερώσεων.

ποιες λέξεις συνεμφανίζονται με τη λέξη που αναζητούμε σε θέση υποκειμένου, αντικειμένου ή προσδιορισμού.

Πίνακας 3. Σώμα κειμένων Κυριάκου Μητσοτάκη

Ημερομηνία	Τίτλος διαγγέλματος	Αριθμός λέξεων
11/3/2020	Μήνυμα του Πρωθυπουργού Κυριάκου Μητσοτάκη προς τους πολίτες για τον κορονοϊό	1.088
17/3/2020	Μήνυμα του Πρωθυπουργού Κυριάκου Μητσοτάκη για τον κορονοϊό	1.481
19/3/2020	Μήνυμα του Πρωθυπουργού Κυριάκου Μητσοτάκη προς τους πολίτες [ζητήματα σχετικά με την υγεία και την οικονομία]	901
22/3/2020	Μήνυμα του Πρωθυπουργού Κυριάκου Μητσοτάκη προς τους πολίτες [απαγόρευση κυκλοφορίας]	1.022
13/4/2020	Μήνυμα του Πρωθυπουργού Κυριάκου Μητσοτάκη προς τους πολίτες [γενικά για τον κορονοϊό]	1.534
28/4/2020	Μήνυμα του Πρωθυπουργού Κυριάκου Μητσοτάκη προς τους πολίτες για το σχέδιο σταδιακής άρσης των περιοριστικών μέτρων	1.891
20/5/2020	Ανακοινώσεις του Πρωθυπουργού Κυριάκου Μητσοτάκη για τα μέτρα στήριξης της εργασίας, της οικονομίας και του τουρισμού	1.822
Σύνολο		9.739

3. Ανάλυση δεδομένων

Στον Πίνακα 4 παρουσιάζεται η συχνότητα εμφάνισης των λέξεων *ευθύνη*, *πειθαρχία* και *υπευθυνότητα* σε όλους τους τύπους τους στα τρία σώματα κειμένων τα οποία μελετήθηκαν. Αν και τα σώματα κειμένων είναι πολύ διαφορετικά σε μέγεθος, η σειρά στη συχνότητα εμφάνισης των λέξεων είναι η ίδια, με τη λέξη *ευθύνη* να είναι η συχνότερα εμφανιζόμενη λέξη, την *πειθαρχία* να ακολουθεί και την *υπευθυνότητα* να είναι η σπανιότερη από τις τρεις.

Πίνακας 4. Συχνότητα εμφάνισης των λέξεων *ευθύνη*, *πειθαρχία* και *υπευθυνότητα* στα τρία σώματα κειμένων

Σώματα κειμένων	ευθύνη	πειθαρχία	υπευθυνότητα	Σύνολο δειγμάτων
Χαρδαλιά	84	25	21	66.360
Μητσοτάκη	17	8	4	9.739
Greek Web 2014	373.376	24.522	20.802	1.959.880.741

Με τη χρήση του εργαλείου Keywords στο Sketch Engine, το οποίο υπολογίζει τις λέξεις-κλειδιά, δηλαδή τις λέξεις που εμφανίζουν στατιστική σπουδαιότητα σε ένα σώμα σε σύγκριση με ένα άλλο, παρατηρήθηκε ότι όλες οι λέξεις που μελετώνται αποτελούν λέξεις-κλειδιά των κυβερνητικών σωμάτων κειμένων που μελετήθηκαν σε σύγκριση με το Greek Web 2014. Η σειρά της στατιστικής σπουδαιότητάς τους ποικίλλει με τη λέξη *πειθαρχία* να βρίσκεται σε υψηλότερη θέση σε σχέση με τις άλλες δύο και στα δύο σώματα κειμένων, την *υπευθυνότητα* να ακολουθεί και την *ευθύνη* να είναι η λιγότερο στατιστικά σημαντική σε σχέση με τις άλλες δύο λέξεις.

3.1. Ευθύνη

Η αναζήτηση του λήμματος *ευθύνη* σε τρία λεξικά της νέας ελληνικής (Ίδρυμα Τριανταφυλλίδη 1998, Μπαμπινιώτης 2002, Χαραλαμπίδης 2014) φανερώνει ότι έχουν κωδικοποιηθεί τουλάχιστον δύο σημασίες της λέξης για τις οποίες υπάρχει συναίνεση. Οι ορισμοί που δίνουν τα λεξικά για την πρώτη σημασία είναι οι παρακάτω:

- «η υποχρέωση κάποιου να ανταποκριθεί σε ορισμένη εντολή, υπόσχεση, καθήκον κτλ. και να λογοδοτήσει, να απολογηθεί για τις σχετικές ενέργειες» (Ίδρυμα Τριανταφυλλίδη 1998)
- «η υποχρέωση που έχει κανείς να πραγματοποιήσει κάτι, καθώς και να δώσει λόγο γι' αυτό» (Μπαμπινιώτης 2002)
- «οι υποχρεώσεις που απορρέουν από μια θέση ή ιδιότητα κάποιου, όπως το να εκπληρώνει τα καθήκοντά του ή/και να λογοδοτεί γι' αυτά» (Χαραλαμπίδης 2014)

Οι ορισμοί σε γενικές γραμμές συγκλίνουν, τοποθετώντας στο κέντρο της σημασίας αυτής την έννοια της υποχρέωσης και της λογοδοσίας. Ο τελευταίος ορισμός διαφέρει από τους προηγούμενους ως προς το ότι συνδέει τις υποχρεώσεις με μια θέση ή ιδιότητα και ως προς το ότι δεν παρουσιάζει ως απαραίτητη τη λογοδοσία σε σχέση με τις ευθύνες των προσώπων.

Η δεύτερη σημασία συνδέεται με την απόδοση κατηγοριών, όπως φαίνεται από τους παρακάτω ορισμούς:

- «υπαιτιότητα» (Ίδρυμα Τριανταφυλλίδη 1998)
- «το σύνολο των συνεπειών που βαρύνει κάποιον εξαιτίας της πλημμελούς τήρησης των καθηκόντων του ή της παράβασης έννομης ή ηθικής αρχής» (Μπαμπινιώτης 2002)
- «ενοχή, υπαιτιότητα» (Χαραλαμπίδης 2014)

Στο λεξικό Βοστταντζόγλου (1998) η *ευθύνη* εντάσσεται στη γενική κατηγορία «Ηθος» και ορίζεται ως «υποχρέωση προς λογοδοσίαν», ενώ σε μεγάλο βαθμό το λεξιλόγιο που αναφέρεται στο σχετικό λήμμα συνδέεται και με την έννοια της υπαιτιότητας. Όπως θα φανεί στη συνέχεια, και οι δύο σημασίες στις οποίες συγκλίνουν τα λεξικά εμφανίζονται στα σώματα κειμένων Χαρδαλιά και Μητσοτάκη. Συχνότερη όμως είναι μια άλλη σημασία, η οποία δεν κωδικοποιείται στα λεξικά.

Στο σώμα κειμένων Χαρδαλιά η λέξη *ευθύνη* χρησιμοποιείται 84 φορές. Οι οντότητες που (οφείλουν να) έχουν την ευθύνη παρουσιάζονται με σειρά συχνότητας στον Πίνακα 5.

Πίνακας 5. Οντότητες που (οφείλουν να) έχουν *ευθύνη* στο σώμα κειμένων Χαρδαλιά

Οντότητες	Συχνότητα εμφάνισης
Πολίτες	60
Φορείς/επιχειρήσεις	9
Κράτος/χώρα	9
Εκκλησία	4
Χαρδαλιάς (και ομάδα καθημερινής ενημέρωσης)	2
Σύνολο	84

Όπως φαίνεται από τα αριθμητικά στοιχεία στον Πίνακα 5, η ευθύνη συνδέεται κυρίως με τους πολίτες (περίπου στο 71% των εμφανίσεων της λέξης) και αυτό γίνεται με αναφορά στη ευθύνη που έχουν στο σύνολό τους οι πολίτες, ομάδες πολιτών και κάθε άτομο χωριστά. Πολύ συχνά η αναφορά στους πολίτες γίνεται με τη χρήση εγκλειστικού

α' πληθυντικού, που περιλαμβάνει δηλαδή εκτός από τους πολίτες και τον ίδιο τον Χαρδαλιά και την κυβέρνηση.⁴ Ακολουθεί σε συχνότητα η σύνδεση της ευθύνης με φορείς και επιχειρήσεις και με το κράτος και τη χώρα. Σπανιότερη είναι η σύνδεση με την Εκκλησία και τον ίδιο τον Χαρδαλιά και την ομάδα της καθημερινής ενημέρωσης για θέματα που συνδέονται με την πανδημία.

Στον Πίνακα 6 παρουσιάζονται οι σημασίες της λέξης *ευθύνη* όπως κατηγοριοποιήθηκαν στο σώμα κειμένων Χαρδαλιά συνολικά και ανά οντότητα στην οποία αναφέρεται η ευθύνη. Αξίζει να σημειωθεί ότι υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις στις οποίες η λέξη θα μπορούσε να ερμηνευθεί στο συγκεκριμένο στο οποίο χρησιμοποιείται παράλληλα με δύο σημασίες (υποχρέωση και υπαιτιότητα ή υποχρέωση και υπευθυνότητα).

Πίνακας 6. Σημασίες της λέξης *ευθύνη* στο σώμα κειμένων Χαρδαλιά

Σημασίες	Πολίτες	Φορείς/ επιχειρήσεις	Κράτος/χώρα	Εκκλησία	Χαρδαλιάς (και ομάδα ενημέρωσης)	Σύνολο
Υπαιτιότητα	5	2				7
Υπευθυνότητα	36	3	5	4	1	49
Υποχρέωση	4	4	3		1	12
Υποχρέωση και υπαιτιότητα	4					4
Υποχρέωση και υπευθυνότητα	11		1			12

Όπως φαίνεται, η συχνότερη σημασία της λέξης στο συγκεκριμένο σώμα κειμένων είναι εκείνη της υπευθυνότητας, της θετικής ιδιότητας δηλαδή που έχουν οντότητες που λειτουργούν με υπεύθυνο τρόπο. Η σημασία αυτή, όπως είδαμε παραπάνω, δεν κωδικοποιείται ως χωριστή σημασία στα λεξικά, ενώ εντοπίζεται μόνο σε σχέση με τη φράση *αίσθημα ευθύνης* (βλ. Μπαμπινιώτης 2002 και Χαραλαμπίκης 2014). Ακολουθεί σε συχνότητα η σημασία της υποχρέωσης να ανταποκριθεί κανείς στα μέτρα που έχουν αποφασιστεί για την αντιμετώπιση της πανδημίας (λ.χ. στην περίπτωση των πολιτών, των επιχειρήσεων) ή των υποχρεώσεων που απορρέουν από τη θέση κάποιου (λ.χ. στην περίπτωση του κράτους ή του ίδιου του Χαρδαλιά). Εξίσου συχνή είναι η περίπτωση του να μην μπορεί να διαχωριστεί εάν η ευθύνη σημαίνει υποχρέωση ή υπευθυνότητα. Η σημασία της υπαιτιότητας είναι σπανιότερη, όπως και η περίπτωση του να μην μπορεί να διαχωριστεί αν η ευθύνη σημαίνει υποχρέωση ή υπαιτιότητα.

Ως προς τη σχέση των οντοτήτων στις οποίες αναφέρεται η ευθύνη με τη σημασία της λέξης μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι ως προς τους πολίτες η λέξη εμφανίζεται με όλες τις σημασίες, με συχνότερη την υπευθυνότητα. Σε αρκετές μάλιστα περιπτώσεις η σημασία της λέξης στο συγκεκριμένο της δεν μπορεί να προσδιοριστεί με σαφήνεια. Ως προς τους φορείς και τις επιχειρήσεις η σημασία της λέξης είναι σαφής κάθε φορά, χωρίς μεγάλες αποκλίσεις σε σχέση με τη συχνότητα χρήσης των σημασιών. Σε σχέση με το κράτος και τη χώρα η σημασία που κυρίως χρησιμοποιείται είναι εκείνη της υπευθυνότητας, με την υποχρέωση να ακολουθεί. Τέλος, για αναφορά στην Εκκλησία η ευθύνη χρησιμοποιείται μόνο με τη σημασία της υπευθυνότητας.

Όπως έχει παρατηρηθεί από τα δεδομένα και φαίνεται και στα παραδείγματα 1 έως 3, η *ευθύνη* με τη σημασία της υπευθυνότητας εμφανίζεται μόνο στον ενικό αριθμό και περιβάλλεται από θετικό λεξιλόγιο (π.χ. *περήφανοι, καρτερικότητα, εξασφαλίσαμε, συνέπεια, νηφαλιότητα*). Στο παράδειγμα 1 η ευθύνη αναφέρεται στους πολίτες, η

⁴ Για τη χρήση του εγκλειστικού πληθυντικού βλ. ενότητα 4 παρακάτω.

συντριπτική πλειονότητα των οποίων (9 στους 10) χαρακτηρίζεται από υπευθυνότητα και επαινούνται από τον Νίκο Χαρδαλιά. Στα παραδείγματα 2 και 3 η υπευθυνότητα είναι χαρακτηριστικό του κράτους και μελών της Εκκλησίας.

(1)	είναι ουσιαστική, είναι ξεχωριστή. </s><s> Είναι αυτοί οι 9 στους 10 συμπολίτες μας, που παραμένουν περήφανοι και μοναδικοί σε υπομονή, σε επιμονή, σε καρτερικότητα, σε	ευθύνη	. </s><s> Είναι αυτοί οι 9 στους 10 που θα μείνουν σπίτι τους, μόνοι ή με όσους μένουν μαζί και που σε λίγες ημέρες θα μπορούν με καμάρι να ισχυριστούν ότι η Ελλάδα νίκησε τον αόρατο εχθρό, με
(2)	Διότι ξέρουμε τι κάνουμε, ξέρουμε πώς θα το κάνουμε και έχουμε μπροστά μας 40 ημέρες να προετοιμαστούμε με συγκεκριμένα δομικά, συμβατικά, ψηφιακά εργαλεία. </s><s> Και με την	ευθύνη	που εξασφαλίσαμε διαδικασίες στεγανοποίησης και ανασχεσης της πανδημίας τον προηγούμενο χρόνο, νομίζω ότι με την ίδια συνέπεια θα εγγυηθούμε και τους όρους ασφάλειας
(3)	Θέλετε να μου πείτε δηλαδή ότι θα υπάρξουν κάποιοι συμπολίτες μας που πιστεύουν ότι είναι πιο πιστοί από τον Αρχιεπίσκοπό μας και από τους ιεράρχες μας που με περισσή	ευθύνη	, συνέπεια, νηφαλιότητα, ψυχραιμία, μας συστήνουν και μας προτρέπουν να παραμείνουμε στο σπίτι. </s><s> Προσωπικά δεν πιστεύω ότι θα συμβεί αυτό, πόσο μάλλον που κανένας δεν

Στο παράδειγμα 4 που ακολουθεί η *ευθύνη* χρησιμοποιείται στον πληθυντικό και έχει τη σημασία των υποχρεώσεων που έχουν οι πολίτες στη συγκεκριμένη περίπτωση απέναντι στο κοινωνικό σύνολο και στο κράτος να ακολουθήσουν τα μέτρα που έχουν εξαγγελθεί για την αντιμετώπιση της πανδημίας. Είναι ενδιαφέρον ότι σε αυτή τη σημασία, η οποία θα μπορούσε να είναι ουδέτερη, η λέξη περιβάλλεται από αρνητικό λεξιλόγιο (π.χ. *έξαρση*, *ρискάρουν*) με αποτέλεσμα την ενεργοποίηση και της αρνητικής σημασίας της υπαιτιότητας που έχει η λέξη, όπως είδαμε παραπάνω. Έτσι, η ομάδα των πολιτών στους οποίους απευθύνεται πρέπει να αναλάβει τις υποχρεώσεις της και να τηρήσει τα μέτρα, γιατί διαφορετικά εννοείται ότι θα είναι ένοχη για τις συνέπειες των πράξεών της.

(4)	σπίτια στη γειτονιά. </s> <s> Αυτό μπορεί να δημιουργήσει νέες εστίες και να έχουμε μια συνολική έξαρση. </s> <s> Αν κάποιοι θέλουν να ρισκάρουν, να πάμε για όλα πάλι από την αρχή, ας αναλάβουν τις	ευθύνες	τους. </s> <s> Το Κράτος είναι εδώ. </s> <s> Όμως, αυτό που επικαλούμαστε, αυτό που ζητάμε, αυτό που κάνουμε έκκληση, είναι με περισσή καρτερικότητα για ό,τι έχουμε κάνει και ό,τι έχουμε χτίσει,

Στο παράδειγμα 5 η *ευθύνη* χρησιμοποιείται καθαρά με τη σημασία της υπαιτιότητας (*διασπορά της νόσου*) και αφορά και πάλι τους πολίτες που δεν συμμορφώνονται στα μέτρα της κυβέρνησης και στη συγκεκριμένη περίπτωση παρά τις εξαγγελίες της κυβέρνησης αποφάσισαν να πάνε στο σπίτι τους στο χωριό.

(5)	πρέπει να φύγουμε να ξεχυθούμε στα χωριά μας; </s> <s> Ελάχιστοι το κάνουν αυτό σε σχέση με αυτούς που πραγματικά μένουν πιστοί στις οδηγίες. </s> <s> Αλλά αν μη τι άλλο, πρέπει να γίνει αντιληπτή η	ευθύνη	που φέρνουν όλοι αυτοί για τη διασπορά της νόσου σε οποιοδήποτε σημείο, και δη σε περιοχές, σε χωρικά clusters στα οποία δεν έχουμε μέχρι τώρα κρούσματα. </s> <s> Όλο αυτό βεβαίως και το

Από τα παραδείγματα 1, 4 και 5 φαίνεται αυτό που έχει παρατηρηθεί στη βιβλιογραφία (βλ. ενότητα 1), ότι στον κυβερνητικό λόγο οι πολίτες διαχωρίζονται σε δύο κατηγορίες, εκείνους που δείχνουν υπευθυνότητα, οι οποίοι αποτελούν την πλειονότητα και επαινούνται, και σε εκείνους που δεν είναι υπεύθυνοι και άμεσα ή έμμεσα κατηγορούνται ότι είναι ένοχοι για την (πιθανή) επιδείνωση της κατάστασης σε σχέση με την πανδημία στην Ελλάδα, οι οποίοι είναι η μειονότητα.

Στις περιπτώσεις που η *ευθύνη* αναφέρεται στο κράτος και τη χώρα η χρήση και το περιβάλλον της λέξης είναι πάντοτε θετικά ανεξάρτητα από τη σημασία της λέξης (υπευθυνότητα ή υποχρέωση). Το ίδιο συμβαίνει και με τις περιπτώσεις στις οποίες η *ευθύνη* αναφέρεται στην Εκκλησία, όπου η σημασία είναι πάντοτε εκείνη της υπευθυνότητας και συνεπώς είναι πιο αναμενόμενο να βρίσκεται η λέξη σε θετικό περιβάλλον.

Στον Πίνακα 7 παρουσιάζονται οι σημαντικότερες συνάψεις της λέξης *ευθύνη* σε εύρος τριών λέξεων δεξιά και αριστερά της λέξης στο σώμα κειμένων Χαρδαλιά. Όπως φαίνεται, η πιο σημαντική σύναψη είναι η σύναψη *ατομική ευθύνη*, ενώ δεν λείπουν και συνάψεις με άλλα ταξινομικά επίθετα όπως *κοινωνική* και *συλλογική*. Ανάλογη λειτουργία φαίνεται να έχουν και οι συνάψεις *καθενός* και *όλους*, με τις οποίες περιορίζεται ή διευρύνεται το πεδίο της ευθύνης ή μεταβάλλεται ο αριθμός των ατόμων που έχει την ευθύνη.

Πίνακας 7. Συνάψεις της λέξης *ευθύνη* στο σώμα κειμένων Χαρδαλιά

	Σύναψη	Συχνότητα σύναψης	Συχνότητα λέξης	T-score	MI	logDice
1	ατομική	10	16	3,15672	9,15165	11,67807
2	αίσθημα	9	11	2,99597	9,54022	11,60007
3	ατομικής	8	41	2,81250	7,47217	11,03422
4	απέναντι	6	14	2,44321	8,60733	10,97025
5	υψηλό	5	7	2,23263	9,34430	10,81413
6	κοινωνικής	5	9	2,23164	8,98173	10,78277
7	στοίχιμα	6	32	2,43513	7,41469	10,72698
8	θέμα	5	29	2,22182	7,29367	10,50175
9	καθενός	3	6	1,72824	8,82972	10,09311
10	περισσή	3	9	1,72634	8,24476	10,04580
11	συλλογική	3	12	1,72444	7,82972	10,00000
12	Είναι	5	78	2,19774	5,86625	9,98208
13	όλους	6	116	2,39745	5,55670	9,94111

Η σημασία της ευθύνης στη σύναψη *ατομική ευθύνη* δεν είναι σταθερή, καθώς μπορεί να σημαίνει την υπευθυνότητα ή την υποχρέωση συμμόρφωσης στα μέτρα που έχουν εξαγγελθεί για την πανδημία. Η ατομική ευθύνη συγκρίνεται συχνά με την ευθύνη του κράτους, όπως στα παραδείγματα 6 και 7.

(6)	από περιοχές με μεγάλο επιδημιολογικό πολλαπλασιαστή, ελέγχονται και σε καθημερινή βάση και καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας. Το λέω αυτό με την έννοια ότι η ατομική	ευθύνη	του καθενός, και ειδικά όσων είναι ασυμπτωματικοί, είναι πάνω και πέρα από ο,τιδήποτε άλλο. Όμως και η ευθύνη του Κράτους είναι ξεκάθαρη και την ευθύνη αυτή την έχουμε αναλάβει.
(7)	προκειμένου να περιορίσει τη διάδοση του ιού και να αποτρέψει μια εγχώρια πανδημία. Ας τον	ευθύνη	του καθενός είναι εξίσου σημαντική με την κρατική πρωτοβουλία. Μια πανδημία δε μπορεί να ανακοπεί,

βοηθήσουμε επιτέλους! </s> <s> Και
ας καταλάβουμε ότι στη σημερινή
συγκυρία, η ατομική

ούτε από μεμονωμένα άτομα, αλλά
ούτε και μόνο από τις προσπάθειες
του κρατικού

Στο παράδειγμα 6 η ατομική ευθύνη εμφανίζεται ως σημαντικότερη από την ευθύνη του κράτους, ενώ στο παράδειγμα 7 εξίσου σημαντική με την *κρατική πρωτοβουλία*. Είναι ενδιαφέρον ότι στο 6 το κράτος εμφανίζεται να έχει αναλάβει ήδη την ευθύνη και έτσι καθίσταται ακόμα πιο επιτακτική η ανάληψη της ευθύνης από τους πολίτες, ενώ στο 7 δεν γίνεται καν λόγος για κρατική ευθύνη, παρά μόνο για πρωτοβουλία.

Όπως φαίνεται από τα παραδείγματα 6 και 7, η υποχρέωση για την τήρηση των μέτρων της κυβέρνησης ή η υπευθυνότητα που πρέπει να δείξουν οι πολίτες συνδέονται με τον στόχο της εξόδου από την πανδημία και έτσι έμμεσα εννοείται ότι οι πολίτες μπορεί να κατηγορηθούν για τη μη επίτευξη του στόχου αυτού, ενεργοποιείται δηλαδή και η σημασία της υπαιτιότητας. Κάτι ανάλογο δεν συμβαίνει για το κράτος, καθώς λεξιλόγιο όπως *πρωτοβουλία* και *προσπάθειες* στο 7 τονίζουν τη συμβολή του κράτους στην επίλυση του προβλήματος, χωρίς όμως να συνδέουν τη συμβολή αυτή με τη θετική ή αρνητική έκβαση της πανδημίας.

Η ατομική ευθύνη στον κυβερνητικό λόγο (βλ. παράδειγμα 8) είναι μια ευθύνη που την αναλαμβάνουν ή η υπευθυνότητα που δείχνουν οι πολίτες ατομικά αλλά το αποτέλεσμα της αντανακλάται στο κοινωνικό σύνολο.

(8) Δυο από τα σημαντικότερα όπλα που διαθέτουμε ως κοινωνία σε αυτό τον αγώνα, είναι η ατομική υπευθυνότητα και η σοβαρότητα που καλούμαστε να επιδείξουμε όλοι. </s> <s> Η ατομική	ευθύνη	δεν αφορά μόνο στην προστασία του εαυτού μας, αλλά και στην προστασία του διπλανού μας και εν τέλει του κοινωνικού συνόλου. </s> <s> Στο πλαίσιο των μέτρων προστασίας:

Είναι ενδιαφέρον ότι στη σύνταξη *κοινωνική ευθύνη*, που είναι συχνή στα δεδομένα, το επίθετο *κοινωνικός* φαίνεται να μην προσδιορίζει την οντότητα που φέρει την ευθύνη, δηλαδή την κοινωνία, αλλά την οντότητα προς την οποία έχουν τα άτομα την ευθύνη. Έτσι, στο παράδειγμα 9 κάθε πολίτης ατομικά οφείλει να δείξει υπευθυνότητα προς την κοινωνία.

(9) - Καλησπέρα σας. </s> <s> Όπως τόνισε ο Πρωθυπουργός στο μήνυμά του, αυτό το Σαββατοκύριακο είναι μία ευκαιρία να δείξουμε την κοινωνική μας	ευθύνη.	Αφού δεν θα έχουμε καμία επαγγελματική υποχρέωση, αλλά δεν κυκλοφορούμε. </s> <s> Μένουμε στο σπίτι και διαβάζουμε, ακούμε μουσική, βλέπουμε ταινίες, επικοινωνούμε με τους δικούς

Η σύνταξη πάλι με το επίθετο *συλλογικός* εμφανίζεται πάντοτε στη δομή *ατομική και συλλογική ευθύνη* με αποτέλεσμα να μη γίνεται σαφές ποιο είναι το περιεχόμενο της συλλογικής ευθύνης. Όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τα παραπάνω, στον λόγο του Νίκου Χαρδαλιά η έμφαση σε σχέση με την ευθύνη δίνεται στους πολίτες και μάλιστα κυρίως με την υπόστασή τους ως ατόμων. Η αντίληψη μάλιστα της ατομικής ευθύνης ως μιας ευθύνης που ενώ εκπορεύεται από το άτομο δεν αναφέρεται μόνο σε αυτό, αλλά επιδρά στο κοινωνικό σύνολο μεγεθύνει το χρέος των πολιτών. Παράλληλα, η σπανιότερη αναφορά στην ευθύνη του κράτους και η εξίσωσή της με εκείνη των πολιτών υποβαθμίζει τον ρόλο του κράτους.

Αν συγκρίνουμε με τη χρήση της λέξης *ευθύνη* στα διαγγέλματα του πρωθυπουργού μπορούμε να παρατηρήσουμε αρκετές ομοιότητες. Και ο πρωθυπουργός,

όταν αναφέρεται στην ευθύνη, μιλά κυρίως για τους πολίτες και δευτερευόντως για φορείς. Δεν χρησιμοποιεί καμία φορά τη λέξη για να αναφερθεί στο κράτος ή στην κυβέρνηση. Αναφέρεται έμμεσα στο κράτος και τις ευθύνες του μέσα από τη σύγκριση με την τήρηση των υποχρεώσεων και την υπευθυνότητα που δείχνουν οι πολίτες, οι οποίες και εκείνος κρίνει ότι είναι σημαντικότερες από την όποια κρατική προσπάθεια. Σε σχέση με τους πολίτες αναφέρεται συχνότερα από τον Χαρδαλιά στην ομάδα των νέων, οι οποίοι πρέπει να έχουν ευθύνη απέναντι στους ηλικιωμένους.

Η λέξη χρησιμοποιείται και από τον πρωθυπουργό με διάφορες σημασίες, οι οποίες μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις δεν είναι απόλυτα διακριτές. Η πιο συχνή σημασία με την οποία χρησιμοποιείται η λέξη είναι εκείνη της υπευθυνότητας (10 από τις 17 εμφανίσεις). Σε παραδείγματα όμως όπως το 10 η σημασία δεν μπορεί να προσδιοριστεί σαφώς, καθώς μπορεί να θεωρηθεί ότι η ευθύνη αναφέρεται και στην υποχρέωση που έχουν οι πολίτες να συμμορφωθούν στα μέτρα, αλλά και παράλληλα στην υπαιτιότητα που έχουν αν δεν το κάνουν (βλ. τη σύναψη με το ρήμα *βαραίνει*).

(10)	Να χτίσουμε, δηλαδή, μια νέα κοινωνικότητα βασισμένη στην υπευθυνότητα. </s> <s> Πρώτο μας μέλημα παραμένει να προφυλάξουμε τους ηλικιωμένους μας και τις ευπαθείς ομάδες. </s> <s> Και αυτή η	ευθύνη βαραίνει όλους, ειδικά τους νεότερους. </s> <s> Προσέξτε: Εσείς το πιο πιθανό είναι να νοσήσετε ήπια ή και χωρίς καθόλου συμπτώματα. </s> <s> Όμως, κυκλοφορώντας άσκοπα κυκλοφορείτε και τον ιό.

Τη σύναψη *ατομική ευθύνη* την χρησιμοποιεί δύο φορές από τις δεκαεπτά εμφανίσεις της λέξης *ευθύνη*. Ακόμα όμως και όταν δεν χρησιμοποιεί τη συγκεκριμένη σύναψη μπορεί να υπάρχουν άλλα στοιχεία που υποδεικνύουν ότι η ευθύνη αφορά κάθε άτομο χωριστά (π.χ. *ατομικές θυσίες, ατομικής ελευθερίας, του ενός, ο καθένας και η καθεμία σας*). Στον λόγο του πρωθυπουργού η ευθύνη επίσης συνάπτεται με τα επίθετα *κοινωνική, προσωπική και συλλογική*. Τα επίθετα *ατομική* και *προσωπική* φαίνεται να χρησιμοποιούνται με την ίδια σημασία. Παράλληλα, τα επίθετα *κοινωνική* και *συλλογική*, όπως και στον λόγο του Χαρδαλιά, δείχνουν να αναφέρονται όχι στην ευθύνη που έχει η κοινωνία ή μια συλλογικότητα, αλλά στις υποχρεώσεις των ατόμων απέναντι στην κοινωνία και με στόχο το συλλογικό καλό (πρβλ. Κιουπκιολής 2020: 154). Ειδικά η σύναψη *συλλογική ευθύνη* (βλ. παράδειγμα 11) είναι σαφές ότι δεν σημαίνει ότι «τα μέλη μιας ομάδας θεωρούνται συνυπεύθυνα για πράξη που διέπραξε ένα τουλάχιστον από αυτά» (Χαραλαμπίκης 2014), αλλά την υπευθυνότητα που αποσκοπεί στην προστασία του συνόλου.

(11)	τη στάση μας εκείνους που μάχονται νύχτα-μέρα στα νοσοκομεία για τη δική μας υγεία. </s> <s> Γιατί η παραμονή στο σπίτι είναι, στον πυρήνα της, ένα εξόχως δημοκρατικό σύνθημα συλλογικής	ευθύνης . </s> <s> Δεν είναι περιορισμός. </s> <s> Αλλά κατάθεση σεβασμού στο σύνολο. </s> <s> Έτσι θα αποδείξουμε ότι ο κοινωνικός μας ιστός είναι συμπαγής και με συνείδηση. </s> <s> Και ότι μαζί σηκώνουμε το βάρος της

Στη συνέχεια θα συγκρίνουμε τη χρήση της λέξης *ευθύνη* στα σώματα κειμένων Χαρδαλιά και Μητσοτάκη με τη χρήση της λέξης σε ένα πρόσφατο γενικό σώμα κειμένων περίπου 2 δισεκατομμυρίων λέξεων, το Greek Web 2014, το οποίο διατίθεται από το Sketch Engine. Όπως είδαμε στα σώματα κυβερνητικού λόγου που έχουμε

μελετήσει, η ευθύνη είναι κυρίως *ατομική, προσωπική, κοινωνική* ή *συλλογική*. Στην Εικόνα 1, στην οποία παρουσιάζονται ευρήματα για τις συνάψεις της λέξης *ευθύνη* με επίθετα στο σώμα κειμένων Greek Web 2014, παρατηρούμε ότι στα σημαντικότερα επίθετα που την προσδιορίζουν περιλαμβάνονται ταξινομικά επίθετα τα οποία είτε αφορούν φορείς (π.χ. *εταιρικός*) ή συνδέονται με νομικές διαδικασίες (π.χ. *ποινικός, αστικός*). Το επίθετο *συλλογικός* εμφανίζεται ως προσδιορισμός ή ως κατηγορούμενο στη λέξη *ευθύνη*, ενώ το επίθετο *ατομικός* παρουσιάζεται σπανιότερα και μόνο ως κατηγορούμενο.⁵

Εικόνα 1. Επίθετα ως προσδιορισμοί και κατηγορούμενα στη λέξη *ευθύνη* στο Greek Web 2014

visualization by SKETCH ENGINE

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι ενώ στα σώματα κυβερνητικού λόγου η ευθύνη όπως είδαμε συνδέεται κατά το πλείστον με τους πολίτες, κάτι που επιπρόσθετα φαίνεται και από τη σπουδαιότητα της σύναψης *ατομική ευθύνη*, στο Greek Web 2014 η ευθύνη συνδέεται κυρίως με την κυβέρνηση και με πρόσωπα και ομάδες που έχουν διοικητικό και ηγετικό ρόλο (π.χ. *κυβέρνηση, πολιτεία, ηγεσία, υπουργός*).

Και ως προς τις λέξεις με τις οποίες συνδέεται παρατακτικά ή διαζευκτικά η λέξη *ευθύνη* υπάρχει διάσταση ανάμεσα στα δύο σώματα κειμένων κυβερνητικού λόγου και το γενικό σώμα κειμένων με το οποίο συγκρίνουμε. Στα σώματα κυβερνητικού λόγου οι λέξεις αυτές στην πλειονότητά τους δηλώνουν θετικές ιδιότητες όπως *συνέπεια, ανθρωπιά, σοβαρότητα, γενναιότητα*. Το θετικό λεξιλόγιο ενεργοποιεί τη σημασία της υπευθυνότητας, η οποία, όπως έχουμε δει, είναι η κυρίαρχη σημασία της λέξης στα δύο σώματα κειμένων που μελετάμε. Αντίθετα, στα δεδομένα από το Greek Web 2014 η ευθύνη συνεμφανίζεται κυρίως με λέξεις όπως *υποχρέωση, αρμοδιότητα, καθήκον, ρόλος*, οι οποίες παραπέμπουν στην πιο ουδέτερη σημασία της υποχρέωσης.

Παρατηρώντας επίσης τα ρήματα με τα οποία συνάπτεται η λέξη *ευθύνη* στα σώματα κειμένων Χαρδαλιά και Μητσοτάκη, μπορούμε να επισημάνουμε ότι οι σημαντικότερες συνάψεις είναι εκείνες με το *αναλαμβάνω* και το *έχω* όταν η ευθύνη είναι αντικείμενο. Όπως φαίνεται όμως στην Εικόνα 2, εκτός από τις συνάψεις αυτές, στο Greek Web 2014 η *ευθύνη* συνάπτεται και με ρήματα όπως τα *επιρρίπτω, αποδίδω,*

⁵ Η παρουσίαση των συνάψεων προέρχεται από το εργαλείο Word Sketch του Sketch Engine. Με πράσινο χρώμα δηλώνονται τα επίθετα που λειτουργούν ως προσδιορισμοί της λέξης *ευθύνη* και με ροζ τα επίθετα που λειτουργούν ως κατηγορούμενα. Επίσης, το μέγεθος του κύκλου σε κάθε σύναψη αποδίδει τη συχνότητα εμφάνισής της.

καταλογίζω, ρίχνω, αλλά και τα βαραίνει, πέφτει όταν η λέξη είναι υποκείμενο, τα οποία συνδέονται με τη σημασία της ευθύνης ως υπαιτιότητας.

Εικόνα 2. Ρήματα με τα οποία συνάπτεται η λέξη *ευθύνη* στο Greek Web 2014

visualization by SKETCH ENGINE

3.2 Πειθαρχία

Όπως φαίνεται από τους ορισμούς των λεξικών, οι οποίοι δίνονται στη συνέχεια, η λέξη *πειθαρχία* συνδέεται στενά με τις έννοιες της υπακοής και της υποταγής:

- «η υπακοή σε κανόνες που ρυθμίζουν τη συμπεριφορά και τη δράση των ατόμων ενός συνόλου και εξασφαλίζουν την τάξη» (Ίδρυμα Τριανταφυλλίδη 1998)
- «η υποταγή στους ανώτερους ή σε ορισμένες αρχές, η υπακοή στις διαταγές, στους νόμους, στους ισχύοντες κανόνες» (Μπαμπινιώτης 2002)
- «υπακοή σε αρχές, διαταγές, κανόνες, νόμους ή σε πρόσωπα ανώτερα στην ιεραρχία» (Χαραλαμπίκης 2014)

Η σύνδεση αυτή ενισχύεται και από το ότι στο Λεξικό Βοστταντζόγλου η *πειθαρχία* παρουσιάζεται στο λήμμα *υπακοή*. Παράλληλα, στην πλειονότητα των ορισμών η *πειθαρχία* συνδέεται επίσης με την ύπαρξη ιεραρχικών σχέσεων.

Σε όλες τις χρήσεις της λέξης στα σώματα κυβερνητικού λόγου που μελετήσαμε η *πειθαρχία* αναφέρεται στους πολίτες, καθώς εκείνοι δείχνουν ή οφείλουν να δείξουν *πειθαρχία*. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι πολίτες αναφέρονται ρητά, όπως στο παράδειγμα 12 από το σώμα κειμένων Χαρδαλιά, ενώ σε άλλες εννοούνται μέσα από τη χρήση εγκλειστικού πληθυντικού.

- (12) ο κόσμος. </s> <s> Οι πολίτες οι πειθαρχία και σεβασμό στους κοινούς
οποίοι έχουν δείξει αξιομνημόνευτη αγώνες μας, μας κρίνουν όλους.

Η λέξη στα δεδομένα συνάπτεται με τα ρήματα *δείχνω* και *επιδεικνύω*, ένα εύρημα που ενισχύει την παρατήρησή μας ότι η χρήση της λέξης *πειθαρχία* γίνεται σε δομές όπου αναφέρεται το πρόσωπο ή τα πρόσωπα που πειθαρχούν και όχι λ.χ. τα πρόσωπα που την επιβάλλουν. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι η λέξη *πειθαρχία* συνεμφανίζεται στα σώματα κυβερνητικού λόγου με ουσιαστικά που έχουν θετική σημασία, όπως *υπευθυνότητα*, *αποφασιστικότητα*, *προσήλωση*, *σοβαρότητα*, *ωριμότητα*, *ενότητα*, *προσαρμοστικότητα* ή με αξιολογικά επίθετα που έχουν θετική σημασία, όπως *αξιομνημόνευτη*, *απίστευτη*, *αταλάντευτη*, *μοναδική* (βλ. λ.χ. παράδειγμα 12).

Σε αντίθεση με τη χρήση της λέξης σε σταθερά θετικό περιβάλλον στα δεδομένα μας, στο Greek Web 2014 η *πειθαρχία* συνάπτεται συχνά με λεξιλόγιο, όπως *τάξη* και *ιεραρχία*, που αναφέρεται στο αυστηρό πλαίσιο συγκεκριμένης σειράς και ιεραρχίας μέσα στο οποίο μπορεί να συναντάται η πειθαρχία και περιγράφει περισσότερο μια κατάσταση (βλ. Εικόνα 3). Η λέξη συνεμφανίζεται και με θετικές ιδιότητες όπως *σοβαρότητα*, αλλά πολύ σπανιότερα. Σε κάθε περίπτωση δεν συνεμφανίζεται συχνά με τις λέξεις *υπευθυνότητα*, *αποφασιστικότητα* και *συνέπεια*, οι οποίες ήταν ιδιαίτερα συχνές στα σώματα κυβερνητικού λόγου, ενώ συχνές συνάψεις της *πειθαρχίας* αποτελούν η *υπακοή* και η *λιτότητα*. Έτσι, ενώ στα σώματα κειμένων Χαρδαλιά και Μητσοτάκη η πειθαρχία εμφανίζεται ως μια θετική ιδιότητα ή ως μια εσωτερική διαδικασία που συσχετίζεται με την υπευθυνότητα, στο γενικό σώμα κειμένων με το οποίο συγκρίνουμε η πειθαρχία συνδέεται περισσότερο με την επιβολή και την εφαρμογή εντολών άλλων προσώπων.⁶

Εικόνα 3. Λέξεις με τις οποίες συνδέεται παρατακτικά ή διαζευκτικά η λέξη *πειθαρχία* στο Greek Web 2014

visualization by SKETCH ENGINE

Ως προς τα ρήματα με τα οποία συνάπτεται η λέξη *πειθαρχία* στο Greek Web 2014 είναι χαρακτηριστική η ποικιλία ρημάτων πέρα από τα *δείχνω* και *επιδεικνύω*, που εμφανίζονται στα σώματα κυβερνητικού λόγου (βλ. Εικόνα 4). Πολύ συχνά χρησιμοποιούνται τα ρήματα *επιβάλλω* και *απαιτώ*, τα οποία προϋποθέτουν ένα πρόσωπο που επιβάλλει ή απαιτεί την πειθαρχία από άλλα άτομα, σε αντίθεση με τα *δείχνω*, *επιδεικνύω* και *τηρώ*, τα οποία προϋποθέτουν ένα πρόσωπο που πειθαρχεί σε κανόνες ή εντολές, χωρίς απαραίτητα να του επιβάλλονται. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό ότι το ρήμα *επιβάλλω* εμφανίζει υψηλή στατιστική σπουδαιότητα, κάτι που σημαίνει ότι η έννοια της επιβολής είναι κεντρική σε σχέση με την πειθαρχία.

⁶ Ενδιαφέρον είναι επίσης ότι στο γενικό σώμα κειμένων η λέξη συνεμφανίζεται με λεξιλόγιο όπως *αυτοέλεγχος* και *αυτοσυγκέντρωση* υποδεικνύοντας ότι η *πειθαρχία* μπορεί να σημαίνει και την εσωτερική διαδικασία και όχι μόνο την επιβαλλόμενη εξωτερικά τήρηση συγκεκριμένων οδηγιών. Ανάλογο λεξιλόγιο που αναφέρεται σε καταστάσεις που πηγάζουν από εσωτερικές διαδικασίες δεν συνεμφανίζεται με τη λέξη *πειθαρχία* στα δεδομένα από τα σώματα κυβερνητικού λόγου.

Όπως φαίνεται από το συγκείμενο, η *υπευθυνότητα* γίνεται αντιληπτή ως «ατομική στάση», η οποία όμως όπως έχουμε ήδη παρατηρήσει σε σχέση με τη χρήση της λέξης *ευθύνη* παρουσιάζεται να έχει αντίκτυπο στο σύνολο («συλλογική επιτυχία»).

Η σχέση αυτή ανάμεσα στο ατομικό και στο συλλογικό είναι εμφανής και στα επίθετα με τα οποία συνάπτεται κυρίως η λέξη (*συλλογικός*, *κοινωνικός* και *ατομικός*), τα οποία δηλώνουν το πρόσωπο/την ομάδα που (πρέπει να) διακρίνεται από *υπευθυνότητα* ή τον στόχο αυτής της *υπευθυνότητας*, κατ' αναλογία με την *ευθύνη*. Από άποψη συχνότητας των συνάψεων όμως είναι χαρακτηριστικό ότι συνηθέστερα γίνεται λόγος για *συλλογική υπευθυνότητα* παρά για *ατομική υπευθυνότητα*, ενώ το αντίστροφο συμβαίνει με την *ευθύνη*, η οποία συνηθέστερα εμφανίζεται στη σύνναψη *ατομική ευθύνη*. Αντίθετα, στο γενικό σώμα κειμένων με το οποίο συγκρίνουμε η σύνναψη *συλλογική υπευθυνότητα* δεν είναι ιδιαίτερα συχνή, ενώ πολύ συχνή είναι η σύνναψη *κοινωνική υπευθυνότητα* με την έννοια της *υπευθυνότητας* που έχει στόχο την κοινωνία. Όπως φαίνεται στην Εικόνα 5, ιδιαίτερα σημαντική είναι η σύνναψη *εταιρική υπευθυνότητα*, ενώ πολύ σπανιότερη και λιγότερο κεντρική η σύνναψη *ατομική υπευθυνότητα*.

Εικόνα 5. Επίθετα με τα οποία συνάπτεται η λέξη *υπευθυνότητα* στο σώμα κειμένων Greek Web 2014

visualization by SKETCH ENGINE

Παράλληλα, αν αναζητήσουμε τα ουσιαστικά που προσδιορίζουν τη λέξη στο γενικό σώμα θα δούμε ότι οι οντότητες με τις οποίες συνδέεται η *υπευθυνότητα* είναι κυρίως πρόσωπα (π.χ. *πολίτης*, *άτομο*), που συχνά έχουν συγκεκριμένο ρόλο ή ιεραρχική θέση (*λειτουργός*, *ηγέτης*, *ιδιοκτήτης*, *εταίρος* κ.λπ.).

Τα στοιχεία αυτά από το γενικό σώμα υποδεικνύουν ότι στον δημόσιο λόγο πριν από την πανδημία του κορονοϊού συχνότερα γίνεται αναφορά στην *υπευθυνότητα* φορέων (π.χ. *εταιρική υπευθυνότητα*) ή ατόμων που συνήθως έχουν μια ανώτερη ιεραρχική θέση. Επιπρόσθετα, παρατηρείται διάσταση και στην ερμηνεία της σύνναψης, καθώς η *συλλογική υπευθυνότητα* στα σώματα κυβερνητικού λόγου φαίνεται να ερμηνεύεται ως η *υπευθυνότητα* που δείχνει κάθε άτομο χωριστά και αφορά το συλλογικό καλό (βλ. παράδειγμα 14 από το σώμα κειμένων Χαρδαλιά), ενώ στο γενικό σώμα κειμένων η συνηθής χρήση της σύνναψης αφορά την *υπευθυνότητα* που έχουν από κοινού τα άτομα που απαρτίζουν το σύνολο (βλ. παράδειγμα 15 από το Greek Web 2014).

- (14) <s> Το σίγουρο είναι ότι, υπευθυνότητα μέχρι σήμερα στο κλείσιμο, το μέχρι να αρθούν, τα μέτρα τηρούνται ευλαβικά για την προστασία της υγείας μας, των ανθρώπων που αγαπάμε και για το κοινό μας καλό. </s> <s> Η καθημερινότητά μας, μέχρι να βρεθεί εμβόλιο και αποτελεσματική θεραπεία για το νέο ιό, το ξέρουμε όλοι ότι δεν θα
- (15) <s> Όπως δείξαμε συλλογική το ZACF επιζητεί την τακτική Υπευθυνότητα : όσον αφορά την εξωτερική ενότητα διαμέσου της έκφραση και στάση, κάθε μέλος μαχητικής εφαρμογής της είναι υπεύθυνο για τη γραμμή συνολικής του πολιτικής σε του ZACF. </s> <s> Επίσης, το πολιτικές ή άλλες εκστρατείες και σχέδια δράσης που αποφασιζονται από το συνέδριο. </s></p> <p><s> Συλλογική του, εφόσον αυτές συμβαδίζουν με τη γενική γραμμή

Η διαφορετική χρήση της λέξης είναι πιθανό να αντανακλά και διαφορετική σημασία: στην περίπτωση των σωμάτων κειμένων κυβερνητικού λόγου η λέξη σημαίνει κυρίως τη θετική ιδιότητα του υπεύθυνου, ενώ στο γενικό σώμα σημαίνει την ανάληψη ευθύνης. Η παρατήρηση αυτή υποστηρίζεται και από το ότι η *υπευθυνότητα* συνάπτεται στα σώματα κυβερνητικού λόγου με αξιολογικά επίθετα που δηλώνουν θετική αξιολόγηση (π.χ. *πρωτοφανή* στο παράδειγμα 13 παραπάνω, βλ. Φραγκάκη 2010) και ευρύτερα θετικό λεξιλόγιο όπως *μέριμνα*, *αλληλεγγύη* και *σοβαρότητα*.

Όπως έχουμε παρατηρήσει και στο 3.2, η *υπευθυνότητα* συνεμφανίζεται συχνά με τη λέξη *πειθαρχία* στα σώματα κυβερνητικού λόγου που μελετάμε. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το 16, όπου η «ατομική πειθαρχία» και η υπευθυνότητα εμφανίζονται σχεδόν ως συνώνυμες έννοιες.

- (16) <s> να πυκνώσουν τα δρομολόγια στις υπευθυνότητα . </s> <s> Η εμπιστοσύνη στις ώρες αιχμής για να κινούνται με λιγότερους επιβάτες. </s> <s> Το αποτέλεσμα που πετύχαμε Κλειδί, πάντως, και για την έως τώρα είναι μεγάλο. </s> επιτυχία θα είναι και πάλι η <s> Είναι όμως ακόμα ατομική μας πειθαρχία. </s> <s> Η εύθραυστο. </s><s>

Στο σώμα κειμένων Greek Web 2014 οι λέξεις *υπευθυνότητα* και *πειθαρχία* δεν συνεμφανίζονται. Όπως φαίνεται στην Εικόνα 6, η *υπευθυνότητα* συνάπτεται γενικά με λεξιλόγιο που δηλώνει συχνά θετικές ιδιότητες προσώπων ή ομάδων προσώπων όπως *σοβαρότητα*, *συνέπεια*, *επαγγελματισμός*, *ωριμότητα* κ.λπ.

Εικόνα 6. Λέξεις με τις οποίες συνδέεται παρατακτικά ή διαζευκτικά η λέξη *υπευθυνότητα* στο σώμα κειμένων Greek Web 2014

visualization by SKETCH ENGINE

4. Συζήτηση και συμπεράσματα

Η σύγκριση της χρήσης των λέξεων *ευθύνη*, *πειθαρχία* και *υπευθυνότητα* στα σώματα κυβερνητικού λόγου από την πρώτη περίοδο της πανδημίας του κορονοϊού στην Ελλάδα με το γενικό σώμα κειμένων του 2014 αναδεικνύει την απόκλιση στη χρήση των λέξεων στα σώματα κειμένων Χαρδαλιά και Μητσοτάκη που μελετάμε.

Πιο συγκεκριμένα, η λέξη *ευθύνη* χρησιμοποιείται κυρίως με τη σημασία της θετικής ιδιότητας της υπευθυνότητας, κάτι που δεν συνηθίζεται στο γενικό σώμα κειμένων με το οποίο συγκρίνουμε και δεν κωδικοποιείται ως σημασία της λέξης στα λεξικά. Αντίθετα, οι σημασίες της υποχρέωσης και της υπαιτιότητας που είναι ιδιαίτερα συχνές στο γενικό σώμα κειμένων δεν εμφανίζονται συχνά στα σώματα κειμένων που μελετάμε. Παρατηρείται επίσης η χρήση της λέξης με δύο σημασίες που δεν μπορούν να διακριθούν σε κάθε περίπτωση (ακόμα και μέσα στο εκάστοτε συγκεκριμένο) της υποχρέωσης/υπευθυνότητας και της υποχρέωσης/υπαιτιότητας. Επιπλέον, όπως είδαμε, παρόλο που στο γενικό σώμα κειμένων με το οποίο συγκρίναμε η λέξη αρκετά συχνά συνδέεται με τις υποχρεώσεις που έχουν πρόσωπα και φορείς με συγκεκριμένες αρμοδιότητες, στα σώματα κειμένων κυβερνητικού λόγου η *ευθύνη* αναφέρεται κυρίως στους πολίτες και πολύ λιγότερο στους αρμόδιους φορείς, όπως το κράτος, η κυβέρνηση κ.λπ. Ιδιαίτερα σημαντική στατιστικά για τα σώματα κειμένων που μελετήσαμε είναι η σύναψη *ατομική ευθύνη*, με αποτέλεσμα η ευθύνη, που αφορά όπως είδαμε κυρίως τους πολίτες, να εξειδικεύεται περαιτέρω σε επίπεδο ατόμου. Από τη συσχέτιση της σημασίας της *ευθύνης* με τις οντότητες στις οποίες αναφέρεται μπορούμε να συμπεράνουμε ότι όταν η λέξη αναφέρεται στους πολίτες χρησιμοποιείται με όλες τις σημασίες και τους συνδυασμούς σημασιών που εντοπίζουμε, με συχνότερη τη σημασία της υπευθυνότητας και τον συνδυασμό υποχρέωσης και υπευθυνότητας. Η αρνητική σημασία της υπαιτιότητας χρησιμοποιείται μόνο για την αναφορά στους πολίτες και στους φορείς/επιχειρήσεις, ενώ για την αναφορά στο κράτος χρησιμοποιούνται μόνο οι σημασίες της υπευθυνότητας και της υποχρέωσης.

Η *πειθαρχία* χρησιμοποιείται για αναφορά μόνο στους πολίτες και παρουσιάζεται ως μια θετική ιδιότητά τους. Η απόκλιση από το γενικό σώμα κειμένων και τα λεξικά είναι σημαντική και έγκειται στο ότι η σημασία της λέξης στα σώματα κειμένων κυβερνητικού λόγου δεν συνδέεται με την υπακοή και την επιβολή και συνεπώς δεν

αναδύεται στο πλαίσιο μιας ιεραρχικής σχέσης. Αντίθετα, η πειθαρχία εμφανίζεται ως αποτέλεσμα εσωτερικής διεργασίας, αποτελεί μια προσωπική επιλογή των πολιτών. Είναι ενδιαφέρον όμως ότι η εσωτερική αυτή διάσταση της πειθαρχίας δεν δηλώνεται γλωσσικά, ενώ στο γενικό σώμα κειμένων όταν η λέξη έχει αυτή τη σημασία συνάπτεται με λεξιλόγιο που υποδεικνύει τη σπανιότερη αυτή χρήση της λέξης.

Τέλος, η *υπευθυνότητα* χρησιμοποιείται επίσης μόνο για αναφορά στους πολίτες και με τη σημασία της θετικής ιδιότητας της συναίσθησης της ευθύνης των πολιτών, ενώ στο γενικό σώμα κειμένων εμφανίζεται συχνά και με τη σημασία της ανάληψης της ευθύνης και των υποχρεώσεων που φέρει. Αποκλίνουσα είναι η συχνή συνεμφάνιση της λέξης με την *πειθαρχία* στον κυβερνητικό λόγο, αλλά και η σημασία της σύναψης *συλλογική υπευθυνότητα*, η οποία φαίνεται να είναι τελείως διαφορετική από τη σημασία της ίδιας σύναψης στο γενικό σώμα κειμένων.

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, ο πρωθυπουργός και ο υφυπουργός Πολιτικής Προστασίας στρέφονται κυρίως προς τους πολίτες, τους οποίους αντιμετωπίζουν ως μεμονωμένα άτομα. Κάθε πολίτης ατομικά (πρέπει να) δείχνει υπευθυνότητα ως προς την τήρηση των μέτρων για την αντιμετώπιση του κορονοϊού, καθώς, όπως υποστηρίζουν, η «ατομική ευθύνη» είναι εξίσου ή και πιο σημαντική από την ευθύνη του κράτους, η οποία με διάφορους τρόπους υποβαθμίζεται. Παράλληλα, η πολυσημία της λέξης *ευθύνη*, η οποία χρησιμοποιείται στα δεδομένα με ποικίλες σημασίες, την ουδέτερη σημασία της υποχρέωσης, τη θετική της υπευθυνότητας και την αρνητική της υπαιτιότητας, αλλά και συνδυασμούς αυτών των σημασιών, προκαλεί διαφορετικές και διαπλεκόμενες ερμηνείες για τον ρόλο των πολιτών στην πρώτη φάση της πανδημίας:

- Οι πολίτες έχουν υποχρεώσεις οι οποίες περιλαμβάνουν και την τήρηση των μέτρων που έχουν ανακοινωθεί από την κυβέρνηση για την αντιμετώπιση του κορονοϊού.
- Οι πολίτες οφείλουν να δείξουν υπευθυνότητα σε σχέση με την τήρηση των μέτρων ή έχουν ήδη δείξει υπευθυνότητα στην πλειονότητά τους και γι' αυτό το λόγο επαινούνται.
- Οι πολίτες που δεν τηρούν τα μέτρα κατηγορούνται ως υπεύθυνοι για τη συνέχιση της πανδημίας.

Επιπλέον, οι κυρίαρχες σημασίες της υποχρέωσης και της υπαιτιότητας, όπως φαίνεται από την υψηλή συχνότητα χρήσης τους στο γενικό σώμα, ενισχύουν την αμφισημία της *ευθύνης* στη χρήση της στα σώματα κυβερνητικού λόγου. Έτσι, η *ευθύνη*, ενώ χρησιμοποιείται κυρίως με τη θετική σημασία της υπευθυνότητας, συνδέεται συνειρμικά με τις σημασίες της υποχρέωσης και της υπαιτιότητας, σύνδεση στην οποία συμβάλλει σε αρκετές περιπτώσεις και η χρήση της λέξης στο συγκεκριμένο.⁷

Η παρουσίαση των πολιτών ως ρυθμιστών των εξελίξεων σε σχέση με τον κορονοϊό είναι εμφανής και σε άλλες πτυχές του κυβερνητικού λόγου αυτής της περιόδου. Σχετική είναι και η χρήση των ρημάτων *α' πληθυντικού* στο σώμα κειμένων του Νίκου Χαρδαλιά με εγκλειστικό και αποκλειστικό πληθυντικό, όπως μελετήθηκε στο Χατζή (2021: 16 κ.εξ.). Στον Πίνακα 8 παρουσιάζονται τα ρήματα που χρησιμοποιεί ο Χαρδαλιάς σε αποκλειστικό και εγκλειστικό *α' πληθυντικό* ταξινομημένα σε τρεις κατηγορίες, εκείνα που δηλώνουν την κατάσταση στην οποία βρισκόμασταν, τις πράξεις των οντοτήτων στις οποίες αναφέρονται τα ρήματα και τον στόχο των πράξεων αυτών.

⁷ Όπως επισημαίνει ο/η ανώνυμος/ανώνυμη κριτής, η θετική χρήση της *ευθύνης* μπορεί να οφείλεται σε μεταφραστική απόδοση από άλλες γλώσσες, όπως τα αγγλικά, στα οποία δεν διακρίνεται η *υπευθυνότητα* από την *ευθύνη* (responsibility), ενώ η σημασία της υπαιτιότητας μπορεί να αποδίδεται με το blame.

Πίνακας 8. Ρήματα σε αποκλειστικό και εγκλειστικό πληθυντικό στο σώμα κειμένων Χαρδαλιά (Χατζή 2021: 19)

	Αποκλειστικός πληθυντικός (Χαρδαλιάς και κυβέρνηση)	Εγκλειστικός πληθυντικός (Χαρδαλιάς/κυβέρνηση και πολίτες)
Κατάσταση		βρισκόμαστε (σε κομβικό σημείο, σε μια νέα φάση)
		διανύουμε (δύσκολη/πρωτόγνωρη περίοδο, στιγμές)
Πράξεις	καλούμε	τηρούμε (μέτρα, κανόνες, οδηγίες)
	επαναλαμβάνουμε (κανόνες, σύσταση)	βγαίνουμε (με προσοχή/ σύνεση/ υπευθυνότητα)
	πάρουμε (αποφάσεις, μέτρα)	δίνουμε (τη μάχη)
	παραμενίζουμε (σε εγρήγορση)	παραμενίζουμε (στο σπίτι, προσηλωμένοι στο στόχο)
	συνεχίζουμε (π.χ. να λαμβάνουμε μέτρα, να κάνουμε ιχνηλατήσεις)	συνεχίζουμε (π.χ. να τηρούμε, να μένουμε σπίτι)
	κάνουμε (π.χ. έκκληση, σύσταση, ιχνηλάτηση)	κάνουμε (π.χ. αυτό που πρέπει, υπομονή, θυσίες, προσπάθειες)
	προχωρήσαμε (σε ελέγχους, απόφαση, απομόνωση)	μένουμε, μεινουμε (σπίτι, ασφαλείς)
	δίνουμε (έμφαση, μάχες, στοιχεία)	
Στόχος	μπορέσουμε (να εξασφαλίσουμε, διαφυλάξουμε, προφυλάξουμε)	μπορέσουμε (να κερδίσουμε τη μάχη, να βγούμε νικητές)
	διαφυλάξουμε (την ανθρώπινη ζωή, τη Δημόσια Υγεία)	διαφυλάξουμε (π.χ. όσα έχουμε πετύχει, την ανθρώπινη ζωή)
	εξασφαλίσουμε (όρους, τα απαραίτητα)	σπάσουμε (την αλυσίδα μετάδοσης του ιού)
		πετύχουμε (το στόχο μας)
		κερδίσουμε (τον πόλεμο, τη μάχη, το στοίχημα)
		βγαίνουμε (νικητές)
		πάρουμε (τη ζωή μας πίσω)

Όπως παρατηρεί η Χατζή (2021), στις κατηγορίες της κατάστασης και του στόχου περισσότερα είναι τα ρήματα σε εγκλειστικό πληθυντικό, ενώ στις πράξεις υπερέχουν κατά ένα τα ρήματα σε αποκλειστικό πληθυντικό. Έτσι, πολίτες και κυβέρνηση παρουσιάζονται να διανύουν μαζί τη δύσκολη πρώτη φάση της πανδημίας, η οποία εμφανίζεται να είναι εξίσου κρίσιμη για όλους. Ως προς τις πράξεις, ο Χαρδαλιάς και η κυβέρνηση κάνουν λεκτικές πράξεις (π.χ. *καλούμε, επαναλαμβάνουμε, κάνουμε σύσταση*), με τις οποίες καλούν τους πολίτες να τηρούν τα μέτρα για την αντιμετώπιση του κορονοϊού, και υλικές πράξεις (π.χ. *συνεχίζουμε να λαμβάνουμε μέτρα, προχωρήσαμε σε ελέγχους*), με τις οποίες δηλώνονται οι πρωτοβουλίες της κυβέρνησης και η συνεχής προσπάθειά της για τη διαχείριση της κρίσης. Με τα ρήματα σε εγκλειστικό πληθυντικό δηλώνονται μόνο υλικές πράξεις που αναφέρονται στις υποχρεώσεις των πολιτών να τηρούν τα μέτρα (π.χ. *βγαίνουμε με προσοχή, μένουμε σπίτι*), ενώ ο στόχος της εξόδου από την πανδημία φαίνεται να αφορά κυβέρνηση και πολίτες, με το κύριο βάρος να το φέρουν οι πολίτες, καθώς η χρήση εγκλειστικού πληθυντικού είναι συχνότερη.

Η κυβέρνηση ως θεσμός εμφανίζεται να εργάζεται συντονισμένα με στόχο τη διαφύλαξη της υγείας και της ανθρώπινης ζωής, αιτιολογώντας έτσι και τα μέτρα που έχει πάρει για την αντιμετώπιση του κορονοϊού, ενώ οι πολίτες παρουσιάζονται μαζί με την κυβέρνηση να στοχεύουν στην έξοδο από την κρίση με αναφορά στα στάδια αυτής της εξόδου (π.χ. *σπάσουμε την αλυσίδα μετάδοσης του ιού, πετύχουμε τον στόχο μας*,

κερδίσουμε τη μάχη). Ο στόχος αυτός, που εμφανίζεται ως στόχος των πολιτών, υπηρετείται από τις πράξεις τους, που είναι πράξεις συμμόρφωσης στα μέτρα που έχει εξαγγείλει η κυβέρνηση. Η σύνδεση αυτή των πράξεων των πολιτών με τον στόχο της εξόδου από την υγειονομική κρίση είναι εμφανής και στη φράση «μένουμε σπίτι, βγαίνουμε νικητές», η οποία χρησιμοποιείται συχνά στο τέλος της αρχικής τοποθέτησης του Χαρδαλιά στις καθημερινές ενημερώσεις, αλλά και σε όλα τα κείμενα ενημέρωσης των πολιτών για τον κορονοϊό. Αποτέλεσμα του τρόπου με τον οποίο χρησιμοποιείται ο αποκλειστικός και ο εγκλειστικός πληθυντικός, αλλά και της σύνδεσης που μόλις συζητήθηκε είναι το ότι η ευθύνη μοιράζεται στους πολίτες και το κράτος και το ότι οι πολίτες θεωρούνται υπεύθυνοι για την αποτυχία ή την επιτυχία των μέτρων, παρόλο που τα μέτρα λαμβάνονται αποκλειστικά από την κυβέρνηση και δεν συναποφασίζονται με τους πολίτες. (Για ανάλογες παρατηρήσεις στις ενημερώσεις για τον κορονοϊό στη Βρετανία βλ. Williams & Wright 2020).

Η μετακίνηση στην κυρίαρχη σημασία και χρήση των λέξεων *ευθύνη*, *πειθαρχία* και *υπευθυνότητα* και οι πολλαπλές ερμηνείες της *ευθύνης* ως θετικής ιδιότητας των πολιτών, ως υποχρέωσης, αλλά και ως υπαιτιότητας, όπως και η παράλληλη χρήση αποκλειστικού και εγκλειστικού α' πληθυντικού αποτελούν γλωσσικούς μηχανισμούς που ενισχύουν την αμφισημία όσων λέγονται από την κυβέρνηση και συσκοτίζουν τα όρια της δράσης, της ευθύνης και του βαθμού του καταλογισμού που μπορεί να έχει ο πολίτης και το κράτος. Με αυτόν τον τρόπο, ο πολίτης εμφανίζεται ως συνυπεύθυνος ή και αποκλειστικά υπεύθυνος σε ορισμένες περιπτώσεις για την έξοδο από την κρίση, ενώ οι θετικές ιδιότητες της πειθαρχίας και της υπευθυνότητας που δείχνει δεν του επιβάλλονται, αλλά εκπορεύονται από τον ίδιο σαν η επιλογή των μέτρων για τον κορονοϊό να ήταν δική του απόφαση. Η αλλαγή στη σημασία και στη χρήση λέξεων κατά την περίοδο της πανδημίας έχει εντοπιστεί και από άλλους ερευνητές και ερευνήτριες σε αγγλικά δεδομένα (π.χ. Rice, Xu & Hardy 2021), ενώ η ασάφεια ή η αμφισημία στη χρήση λεξιλογίου και γραμματικών κατηγοριών με σκοπό την ερμηνεία τους με διαφορετικό τρόπο από διαφορετικούς αποδέκτες έχει περιγραφεί από τη βιβλιογραφία με όρους όπως *στρατηγική ασάφεια* (strategic vagueness, Mulderrig 2012: 710-711 και 719 κ.εξ.) και *προμελετημένη αμφισημία* (calculated ambivalence, βλ. λ.χ. Reisigl & Wodak 2001: 151, Engel & Wodak 2013: 79, McGlashan 2013: 304) και έχει εντοπιστεί ως ρητορικό εργαλείο ιδιαίτερα στον πολιτικό λόγο.

Η ασάφεια αυτή που δημιουργείται, η οποία επιτρέπει πολλαπλές ερμηνείες σε σχέση με τις υποχρεώσεις των πολιτών και τον ρόλο τους στην έξοδο από την πανδημία, συνυφαίνεται με την παρουσίαση των μέτρων που έχουν αποφασιστεί για την αντιμετώπιση του κορονοϊού ως αυτονότων, χωρίς όμως να εξηγείται γιατί είναι αυτονόητα και τα μοναδικά που θα μπορούσαν να παρθούν (βλ. και την τροπικότητα και την τεκμηριωτικότητα στον λόγο του Χαρδαλιά στο Χατζή 2021: 29 κ.εξ.), αλλά και με την υποστήριξή τους από τους ειδικούς, τους οποίους στην περίπτωση των ενημερώσεων εκπροσωπεί ο Σωτήρης Τσιόδρας. Με αυτόν τον τρόπο νομιμοποιούνται οι πολιτικές επιλογές της κυβέρνησης και μεταφέρεται στους πολίτες ένα μεγάλο μέρος ευθύνης για την επιτυχία τους, η οποία περνά μέσα από τη συμμόρφωση των πολιτών στα μέτρα που έχουν εξαγγελθεί (πρβλ. Νικολοπούλου & Ψυλλάκου 2020).⁸

Όπως έχει φανεί από τη βιβλιογραφία (βλ. ενότητα 1), στον δημόσιο λόγο για την πανδημία και ειδικά στη γλωσσική διαχείριση του ζητήματος από τις κυβερνήσεις σε διαφορετικά κράτη εμφανίζονται σημαντικές ομοιότητες. Ειδικότερα σε σχέση με την *ατομική ευθύνη* ανάλογοι όροι χρησιμοποιούνται και σε άλλες γλώσσες. Όπως φαίνεται από μια προκαταρκτική έρευνα στο *The Coronavirus Corpus*, το οποίο αποτελείται αυτή

⁸ Για τη νομιμοποίηση μέσα από την αυθεντία των ειδικών βλ. λ.χ. van Leeuwen (2008: 107).

τη στιγμή από 1104 εκατομμύρια λέξεις στα αγγλικά, η λέξη responsibility⁹ εμφανίζεται 79.476 φορές και στις 15 συχνότερες συνάψεις αριστερά της λέξης περιλαμβάνονται με σειρά σπουδαιότητας τα επίθετα social (κοινωνική), personal (προσωπική), collective (συλλογική), shared (κοινή) και individual (ατομική).¹⁰ Το εύρημα αυτό επιβεβαιώνει ότι η έννοια της ευθύνης στην πανδημία και σε δεδομένα από άλλες γλώσσες προσδιορίζεται σε σχέση με τις ομάδες και τα πρόσωπα που την αναλαμβάνουν. Θα είχε λοιπόν ιδιαίτερο ενδιαφέρον να μελετηθεί η χρήση του λεξιλογίου με το οποίο ασχοληθήκαμε σε αυτό το άρθρο συγκριτικά με άλλες γλώσσες ώστε να φανούν πιθανές ομοιότητες και ίσως αλληλεπιδράσεις, οι οποίες μπορεί να συγκροτούν έναν διεθνή κυρίαρχο λόγο για την πανδημία και την αντιμετώπισή της.

Τέλος, η σύγκριση των κειμένων κυβερνητικού λόγου που μελετήσαμε σε αυτό το άρθρο με δημοσιογραφικά κείμενα, όπως για παράδειγμα αυτά στα οποία αναφερόμαστε στον Πίνακα 1, θα μπορούσε να αναδείξει τις ομοιότητες και τις διαφορές στη χρήση των λέξεων στον πολιτικό και στον δημοσιογραφικό λόγο και να προχωρήσει στις ιδεολογικές προεκτάσεις της χρήσης της γλώσσας. Όπως έχει υποστηριχθεί, νεοφιλελεύθερες μορφές διακυβέρνησης βασίζονται συχνά στην ατομική ευθύνη –και εν μέσω πανδημίας– (Rådestad & Larsson 2020), ενώ, όπως φαίνεται στα δημοσιογραφικά άρθρα που αναφέρονται στον Πίνακα 1, γίνεται σύνδεση της ατομικής ευθύνης με τα δημοκρατικά πολιτεύματα και επιχειρείται ο ιδεολογικός και πολιτικός διαχωρισμός όσων αποδέχονται την ύπαρξη ατομικής ευθύνης και όσων δεν την αποδέχονται. Το πιο ενδιαφέρον είναι ότι οι παραπάνω ιδεολογικές και πολιτικές προεκτάσεις εμφανίζονται, όπως δείξαμε, στο πλαίσιο καινοτόμων γλωσσικών χρήσεων του σχετικού λεξιλογίου από την κυβέρνηση, που μεταφέρουν σε μεγάλο βαθμό στους πολίτες το βάρος της ευθύνης για την επιτυχία των μέτρων αντιμετώπισης του κορονοϊού, ενώ παράλληλα παρουσιάζουν τη συμμόρφωση των πολιτών στα μέτρα ως απόφαση που έχουν πάρει οι ίδιοι και δεν τους έχει επιβληθεί από την κυβέρνηση.

Βιβλιογραφία

- Αρχάκης, Α. 2020. Η νόσος του κορονοϊού και οι μεταναστευτικές «ροές» ως εθνικές απειλές: Παράλληλες αναγνώσεις από μία κοινωνιογλωσσολογική οπτική και όχι μόνο. Στο Π. Καπόλα, Γ. Κουζέλης & Ο. Κωνσταντάς (επιμ.) *Αποτυπώσεις σε στιγμές κινδύνου. Τοπικά ιθ'.* Αθήνα: ΕΜΕΑ-Νήσος, 405-412.
- Αττία, Ε. 2021. Κριτική ανάλυση δημοσιογραφικών κειμένων στην εποχή του κορονοϊού και μια πρόταση διδακτικής αξιοποίησής τους. Διπλωματική εργασία. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Διαθέσιμο στο: <https://apothesis.eap.gr/handle/repo/50557>
- Βοσταντζόγλου, Θ. 1998. *Αντιλεξικόν ή ονομαστικόν της νεοελληνικής γλώσσας.* Αθήνα.
- Γούτσος, Δ. & Φραγκάκη, Γ. 2015. *Εισαγωγή στη γλωσσολογία σωμάτων κειμένων.* Αθήνα: ΣΕΑΒ.
- Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής 2020. Η βιοηθική διάσταση της ατομικής ευθύνης στην αντιμετώπιση του COVID-19 (κορονοϊός). Σύσταση της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής, Αθήνα, Ελλάδα. *Βιοηθικά* 6(1), 2-4. Διαθέσιμο στο: <https://ejournals.e-publishing.ekt.gr/index.php/bioethica/issue/view/1380/showToc>
- Engel, J. & Wodak, R. 2013. "Calculated ambivalence" and Holocaust denial in Austria. In R. Wodak & J. E. Richardson (eds) *Analysing Fascist Discourse: European Fascism in Talk and Text.* London/New York: Routledge, 73-96.

⁹ Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, στα αγγλικά, όπως και σε άλλες γλώσσες, δεν γίνεται λεξιλογικά η διάκριση σε *ευθύνη* και *υπευθυνότητα*.

¹⁰ Το *The Coronavirus Corpus*, το οποίο περιλαμβάνει δημοσιογραφικά κείμενα για τον κορονοϊό στα αγγλικά από 20 χώρες, αναπτύσσεται καθημερινά από τον Mark Davies και είναι προσβάσιμο δωρεάν στην ιστοσελίδα <https://www.english-corpora.org/corona/>

- Giritli-Nygren, K. & Olofsson, A. 2020. Managing the Covid-19 pandemic through individual responsibility: The consequences of a world risk society and enhanced ethopolitics. *Journal of Risk Research* 23(7-8), 1031-1035, doi: 10.1080/13669877.2020.1756382
- Ίδρυμα Τριανταφυλλίδη 1998. *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικής Γλώσσας, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη.
- Καπόλα, Π., Κουζέλης, Γ. & Κωνσταντάς, Ο. (επιμ.) 2020. *Αποτυπώσεις σε στιγμές κινδύνου. Τοπικά ιθ'*. Αθήνα: ΕΜΕΑ-Νήσος.
- Κατσαμπέκης, Γ. 2020. Ευθύνη, ανευθυνότητα και δημοκρατική αντιπαράθεση σε καιρούς πανδημίας. Στο *Πολιτική και κοινωνία μετά την κρίση του κορονοϊού*. Αθήνα: Κύκλος πολιτικής ανάλυσης ΕΝΑ, 22-26.
- Κατσογιάννου, Μ. & Στεφανίδου, Ζ. 2020. *COVID-19: Το λεξικό*. Αθήνα: Kavvadia Crew Publications.
- Κιουπκιολής, Α. 2020. Ιοί της βιοεξουσίας και αντιηγεμονικές εναλλακτικές μιας δημοκρατίας των κοινών. Στο Π. Καπόλα, Γ. Κουζέλης & Ο. Κωνσταντάς (επιμ.) *Αποτυπώσεις σε στιγμές κινδύνου. Τοπικά ιθ'*. Αθήνα: ΕΜΕΑ-Νήσος, 149-155.
- Κουγιουμουτζάκη, Φ. 2020. ... σκέψεις για τα αυτονόητα που καταλύονται εν μέσω πανδημίας... Στο Π. Καπόλα, Γ. Κουζέλης & Ο. Κωνσταντάς (επιμ.) *Αποτυπώσεις σε στιγμές κινδύνου. Τοπικά ιθ'*. Αθήνα: ΕΜΕΑ-Νήσος, 551-554.
- Μαρκαντωνάτου, Μ. & Σαββάκης, Μ. 2021. Αόρατος εχθρός, επιτελικό κράτος και ατομική ευθύνη: Κριτική ανάλυση λόγου της επίσημης ενημέρωσης σχετικά με τον ιό COVID-19. *Θέσεις* 154, 37-58.
- Ματσούκα, Μ. 2021. Θεσμικοί λόγοι κατά την κρίση της πανδημίας: μια κριτική προσέγγιση. Διπλωματική εργασία. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Διαθέσιμο στο: <https://apothesis.eap.gr/handle/repo/50282>
- Μήτας, Σ. 2020. Η πανδημία, ο νόμος, η αλληλεγγύη. Στο *Πολιτική και κοινωνία μετά την κρίση του κορονοϊού*. Αθήνα: Κύκλος πολιτικής ανάλυσης ΕΝΑ, 37-38.
- Μητρόπουλος, Δ. 2020. Μια δεύτερη ανάγνωση των διαγγελμάτων του πρωθυπουργού. Ειδικό τεύχος ΜΜΕ και κορονοϊός. *Media Jokers & ENA* 2, 36-42.
- Μπαμπινιώτης, Γ. 2002. *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.
- Μπαρτσιώτης, Μ. 2020. Σημειώσεις για την διατομική ευθύνη. Στο Π. Καπόλα, Γ. Κουζέλης & Ο. Κωνσταντάς (επιμ.) *Αποτυπώσεις σε στιγμές κινδύνου. Τοπικά ιθ'*. Αθήνα: ΕΜΕΑ-Νήσος, 375-381.
- McGlashan, M. 2013. The branding of European nationalism: Perpetuation and novelty in racist symbolism. In R. Wodak & J. E. Richardson (eds) *Analysing Fascist Discourse: European Fascism in Talk and Text*. London/New York: Routledge, 297-314.
- Mulderrig, J. 2012. The hegemony of inclusion: A corpus-based critical discourse analysis of deixis in education policy. *Discourse & Society* 23(6), 701-728.
- Νικολοπούλου, Κ. & Ψυλλάκου, Έ. 2020. Νομιμοποίηση χωρίς διαβούλευση: Ασκήσεις συμμόρφωσης στις μέρες του κορονοϊού. Στο Π. Καπόλα, Γ. Κουζέλης & Ο. Κωνσταντάς (επιμ.) *Αποτυπώσεις σε στιγμές κινδύνου. Τοπικά ιθ'*. Αθήνα: ΕΜΕΑ-Νήσος, 99-105.
- Nikolopoulou, A & Psyllakou, E. 2020. The COVID-19 lockdown in Greece. Politicians, experts and public awareness campaigns in search of legitimization. *DiscourseNet Collaborative Working Paper Series* 2(7), Special Issue: Discourse Studies Essays on the Corona Crisis. Available at: <https://discourseanalysis.net/dncwps>
- Partington, A, Duguid, A. & Taylor, C. 2013. *Patterns and Meanings in Discourse: Theory and Practice in Corpus-Assisted Discourse Studies (CADS)*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Πολυμενάς, Γ. & Σεραφής, Δ. 2020. Η κατασκευή του «άλλου» στα ΜΜΕ: Από την προσφυγική κρίση στον Covid-19. Ειδικό τεύχος ΜΜΕ και κορονοϊός. *Media Jokers & ENA* 2, 4-8.
- Power, K. & Crosthwaite, P. 2021. Communicating COVID DownUnder: A corpus-informed critical discourse analysis of Prime Ministerial public statements during the pandemic. Paper presented at CL2021, 13-16 July 2021, University of Limerick.
- Rådestad, C. & Larsson, O. 2020. Resposibilization in contemporary Swedish crisis management: expanding 'bare life' biopolitics through exceptionalism and neoliberal governmentality. *Critical Policy Studies* 14(1), 86-105.

- Reisigl, M. & Wodak, R. 2001. *Discourse and Discrimination: Rhetorics of Racism and Antisemitism*. London/New York: Routledge.
- Rice, S., Xu, M. & Hardy, J. 2021. Social distancing: US news media in a pandemic. Paper presented at CL2021, 13-16 July 2021, University of Limerick.
- Sjölander-Lindqvist, A., Larsson, S., Fava, N., Gillberg, N., Marcianó, C. & Cinque, S. 2020. Communicating about COVID-19 in four European countries: Similarities and differences in national discourses in Germany, Italy, Spain and Sweden. *Frontiers in Communication* 5: 593325, doi: 10.3389/fcomm.2020.593325
- Van Leeuwen, T. 2008. *Discourse and Practice: New Tools for Critical Discourse Analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Vincent, B. & Gardner, S. 2021. "This advice is not a request. It's an instruction." Communicating UK government guidelines during a pandemic. Paper presented at CL2021, 13-16 July 2021, University of Limerick.
- Vincent, B., Power, K., Gardner, S., Crosthwaite, P. & Beauchamp, D. 2021. Directives in government guidance on COVID-19: An international comparison. Paper presented at CL2021, 13-16 July 2021, University of Limerick.
- Williams, J. & Wright, D. 2020. Pronominal ambiguity and ascriptions of responsibility in the UK daily coronavirus briefings. Presentation at the JAECS 2020, 46th Annual Conference, 3-4 October 2020. Available at: <http://www.jaeCS2020.org/paper-019/>
- Wodak, R. 2021. Crisis communication and crisis management during COVID-19. *Global Discourse*, 1-20, doi: 10.1332/204378921X16100431230102
- Φραγκάκη, Γ. 2010. Ο αξιολογικός ρόλος του επιθέτου και η χρήση του ως δείκτη ιδεολογίας: Μελέτη βασισμένη σε σώματα κειμένων δημοσιογραφικού λόγου. Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Φραγκάκη, Γ. 2012. Η ιδιόλεκτος των κυβερνητικών εκπροσώπων: προκαταρκτικές παρατηρήσεις στο κειμενικό είδος της ενημέρωσης συντακτών. Στο Z. Gavriilidou, A. Efthymiou, E. Thomadaki & P. Kambakis-Vougiouklis (επιμ.) Selected Papers of the 10th International Conference on Greek, 1-4 Σεπτεμβρίου 2011. Κομοτηνή: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 1197-1206.
- Χαραλαμπίδης, Χ. (επιμ.). 2014. *Χρηστικό λεξικό της νεοελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Χατζή, Α. 2021. Κοινωνικές και θεσμικές ταυτότητες στην περίοδο της υγειονομικής κρίσης του κορονοϊού: μελέτη των δελτίων τύπου βασισμένη σε σώματα κειμένων. Διπλωματική εργασία. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Διαθέσιμο στο: <https://apothesis.eap.gr/handle/repo/50546>
- Ψυλλάκου, Έ. 2020. Ζούμε με κορονοϊό: Ένα σχόλιο για τις κρατικές εκστρατείες ενημέρωσης. Ειδικό τεύχος MME και κορονοϊός. *Media Jokers & ENA* 2, 43-50.